

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE TRABZON'DA AMELE GÖÇÜ*

Nedim İPEK**

ÖZ

Osmanlı coğrafyasında emeğin istihdam alanı ile iş arayanların bulunduğu yerler birbirinden farklı idi. Bu durum gurbetçiliği tetiklemekteydi. Rumeli'de geçim sıkıntısı çekenler İstanbul'un yanı sıra hasat vakti Yunanistan, Bulgaristan, Romanya kırsalına gidiyorlardı. Doğu ve Güneydoğulular rızıklarını temin için Adana'ya giderken, Orta Anadolu ve Adalardan İzmir ve Batı Anadolu'ya geliyorlardı. Göç veren yerlerden en çok sıkıntı çekilen yer Trabzon bölgesiydi. Halk çareyi gurbete gitmekte buluyordu. Gurbetçiler Trabzon'dan Zonguldak, İstanbul, Bulgaristan, Romanya, Rusya ve Gürcistan'a geçici olarak gitmekteydi.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamit, Trabzon, Göç, Amele, İşçi, Gurbet, Rusya, Romanya, Bulgaristan

LABOR MIGRATION IN THE PERIOD OF II. ABDULHAMIT IN TRABZON

ABSTRACT

In Ottoman territories, where there was labor requirement and where there were job seekers were different each other. This situation induced migration for being a guest worker. In Rumelia, people having financial difficulties were going to the country side of Greece, Bulgaria and Romania at harvest time. In order to earn a livelihood, people living in eastern and southeastern Anatolia were going to Adana whereas people living in central Anatolia and islands of Istanbul were going to western Anatolia and Izmir. Trabzon region was the most problematic area among emigrating area. Guest worker were temporarily migrating from Trabzon to Zonguldak, Istanbul, Bulgaria, Romania, Russia and Georgia.

Keywords: Abdulhamit II, Trebizond, Migration, Labour, Russia, Romania, Bulgaria

* Gönderim tarihi 10.09.2018. Kabul tarihi: 30.10.2018.

** Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN. nedimipek@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9239-1333

Giriş

Konuyu coğrafi açıdan bugünkü Trabzon vilayeti ile sınırladık. Bununla beraber vilayet dahilindeki *amele göçünü* veya *gurbetçiliği* anlamak ve algılayabilmek için Osmanlı coğrafyasında cereyan eden işçi göçünü genel anlamda tespit edip Trabzonlu gurbetçileri bu genel çerçeveye oturtmak gerekir. Bu düşünceden hareketle makalenin ilk hedefi II. Abdülhamid döneminde *memaliki şahanede* cereyan eden işçi göçünün genel bir görünümünü vermektir. İkinci aşamada Trabzon'daki gurbetçiliği kaynaklara dayalı olarak ortaya koyup değerlendirmeye çalışmaktır. Osmanlı'da *amele göçü* üzerine yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle konuyu arşiv kayıtlarından hareketle tespit etmeye çalışacağız.

1-Osmanlı'da Amele Göçü

Osmanlı'da çalışanları kamu görevlisi, sözleşmeli ve işçi olmak üzere üç gruba ayırmak mümkün olduğu gibi sanayi, hizmet, maden, inşaat ve tarım sektöründe çalışanlar ile memurlar şeklinde de tasnif edebiliriz. Osmanlı'da toprak bol, emek kıt. İşgücü hasat zamanı üretimi aksatacak ölçüde artıyordu. Emek açığı ekilebilir toprakları az olan ya da iklim şartları nedeniyle hasat dönemi daha ileri tarihlere rastlayan bölgelerden emekçi transferi ile kapatılıyordu¹. İşçi kelimesi 19. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmadı. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar daha ziyade inşaat, tarım, madencilik alanlarında yoğunlaşmış ağır işlerde çalışan vasıfsız işçileri ifade eden *amele* kelimesi hamal, kayıkçı, mavnacı ve zanaatkarı da kapsayabilmekteydi². Osmanlı'da ücretlilerin büyük bir kesimi nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla geçici süre işçilik yapan köylülerdi.

Emek ihtiyacı reyadan erkek, kadın ve çocukların yanı sıra mahkum ve askerler³ vasıtasıyla karşılanmıştır. Niteliksiz işler gurbetçiler tarafından mevsimlik çalışmayla gerçekleştiriliyordu. Bayındırlık faaliyetleri Tanzimat öncesi vergi muafiyeti karşılığı hizmet erbabına sonrasında yükümlülük esasına göre belirli yaş grubundaki erkeklere yaptırılmaktaydı. Yükümlülük 1891'de paraya dönüştürüldü. Ecnebi şirketlerce yapılan yolların emek ihtiyacı da genellikle gurbetçiler tarafından karşılanmaktaydı⁴.

Osmanlı'daki işçi sayısını kesin olarak ifade etmek söz konusu değildir. Bununla beraber bu topluluğu tahayyül edebilmek için bu konuda yapılan çalış-

¹ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014, s. 75.

² Bu konuda Bkz. Eyüp Sabri Kala, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam*, (1830-1920), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000; Cihan Özgün, "Batı Anadolu'da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (Yaz 2012), s. 319-331.

³ Örneğin Hicaz Demiryolu'nda iki bin asker istihdam edilmiştir. Rahmi Deniz Özbay, *19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 27.

⁴ Özbay, a.g.t., s. 54.

malarda ifade edilen sayıları hatırlamakta fayda mülhaza etmekteyiz. Tevfik Çavdar Osmanlı'da işçi sayısını 50-75 bin aralığında gösterirken, 1894-1895 sayımında bu sayı 186 bin kişi olarak tespit edilmiştir. Paul Dumond 200-250 bin olarak verir. Orta ölçekli çalışanlar ve tarım işçileri ile birlikte bu rakamı bir milyona, hatta iki milyona kadar çıkartanlar da mevcuttur⁵. Palgrave Anadolu'daki mevsimlik işçi sayısını 200 bin dolayında tahmin etmektedir. Sadece Çukurova'daki pamuk tarlalarında çapa ve hasat vakti 50 ila 100 bin arasında işçi istihdam edilmekteydi⁶.

19. yüzyılda Osmanlı'da tarım arazisi ya çiftthane statüsünde köylünün veya çiftlik statüsünde kasaba ve şehirde ikamet eden mülk sahibinindir. Çiftlik sahibi arazisini küçük parçalar halinde ortakçı statüsünde köylüye veya ücretli emekçiye işletebiliyordu. Yeterli miktarda araziye sahip yerlerde çiftçilik dışı iktisadi faaliyetler pek gelişmemiştir. Miras paylaşımı küçük üreticilerin sayısının artmasına sebep olmuştur. Nüfusu fazla, ekilen arazi az ise küçük üreticilerde aile bireylerinin bir kısmı tarım dışı faaliyetlere yönelmek zorunda kalmıştır. Koşum hayvanı ve sair üretim araçlarına sahip mülkiyeti olmayan köylü ortakçı statüde çiftlik arazisini kiralar. Üretici ilk etapta kendi köyünde olmaz ise civar köy ve çiftliklerde ortakçı statüde ziraat üretim gerçekleştirmiştir⁷. Köylü toprak tasarruf etmenin yanı sıra gübre üretmek, ailenin veya pazarın ihtiyaç duyduğu peynir, yağ, süt, et, deri, yün ihtiyacını karşılamak amacıyla hayvan da beslemekteydi⁸.

Toprak tasarruf imkanı bulunmayan köylü ise tarım işçiliği ile geçimini temin eder. Bu imkanı da bulamayanlar çözümü köy dışına çıkmakta bulur. Belki de ilk gidilen yer köyün bağlı olduğu pazar veya pazarın bulunduğu kasabadır. Burada tutunamayanlar çareyi, iş olanakları daha fazla olan aynı zamanda sancak veya vilayet merkezi konumundaki şehre gitmekte bulur. Bu süreçten itibaren çözüm gurbette aranır. Devlet tarımsal faaliyetlerin aksamaması halinde kişilerin gurbete çıkmasına cevaz vermektedir. Bazı aileler ise yasak olmasına rağmen ev göçü adı verilen ailece göçü göze alabilmekteydiler⁹.

Osmanlı bürokratları tarımsal alanda çalışanları *erbab-ı ziraat*, *çiftçi*, *rençper*, *ırgat*, *hizmetkâr*, *hizmetçi amele*, *bahçevan*, *duhancı*, *duhan rençperi*, *duhancı hizmetkârı*, *ortakçı*, *kiracı*, *ecir*, *işçi*; hayvancılıkla uğraşanları ise *çoban*, *deştbani*, *çukadar*, *sığırtmaç*, *çoban hizmetkârı*, *çoban kahyası* gibi kelimelerle

⁵ Bu konuda bkz. Eyüp Sabri Kala, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam*, (1830-1920), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

⁶ Özbay, a.g.t., s. 53.

⁷ Güran, a.g.e., s. 298.

⁸ Güran, a.g.e., s. 271.

⁹ Güran, a.g.e., s. 250, 271, 281, 287.

isimlendirmişlerdir¹⁰. Hayvancılıkla uğraşanlar özellikle çoban istihdam etmişlerdir. Çoban ağılada, otlakta hayvan sürülerinin bütün sorumluluğunu taşıyan kişidir. İzmit temettuat defterlerine göre 6 köyde 23 çoban vardı. Bunların bir kısmı Filibe, Vidin, Mihaliç, Tırnova, Sofya, Şile, Yeniköy ve İzmitli idi. Nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla bazı çobanların memleketlerinde ailesi, hatta gayrimenkulü mevcuttu. Çobanların çoğunluğu bekâr olarak gurbete çıkarken bir kısmı da kardeşi veya evladiyla birlikte gelmişti. Bu işi 20 yıl süreyle yapana da tesadüf edilmekteydi. Belirtmek gerekirse Mihaliç emlak-ı hümayun çiftliğindeki çoban ve ırgatların çoğu Filibeliydi¹¹.

Osmanlı klasik döneminde tarım üretimi stratejik bir değere sahip olduğu için devlet kırsal alanda görece iç göçe, özellikle ailenin tamamını kapsayacak bir hareketliliğe izin vermemiştir. Belki de bu sebeple Osmanlı da gurbetçilik anlayışı ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır. Zira toprak tasarruf eden kişi aile bireyleri vasıtasıyla tasarruf ettiği arazide üretimi sürdürebildiği takdirde köyünü terk etme hakkına sahipti. Aksi takdirde dirlik sahibi kendisini geri dönmeye mecbur bırakıyor ve üretimi yapmaması durumunda da çift bozan ödemek zorunda kalıyordu. Bu uygulamalar ev göçüne izin vermediği gibi bireysel göçü de bir hayli kısıtlıyordu. Ancak toprak tasarruf etmeyen aileler ve toprak tasarruf edenlerden bireysel göç söz konusu olabiliyordu. Dirlik sisteminin kaldırılması sonrasında ise iç göç mürur tezkiresi uygulamasıyla kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Devletin söz konusu tedbirlerine rağmen Osmanlı coğrafyasında iç göç oldukça önemli ve yaygın bir olgudur. Gurbet genelde aile reisinin göreviydi. Evli erkekler köydeki işleri aile bireyelerine bırakır ve gurbete çıkardı. Bunlara gurbetçi veya bekâr denirdi. Bekâr iş için şehir veya kasabaya giden erkek demektir. Gurbete çıkanların bir kısmı mevsimlik işlerde çalışırdı. Diğerleri liman kentlerinde daha uzun bir süre çalışırdı. Doğu Karadeniz'den liman kentlerine gidenlerin tercihi hamallık ve kayıkçılık idi. Osmanlı kentlerinin dar sokaklardan oluşması ticari malların hamallar vasıtasıyla taşınmasını zorunlu kılmaktaydı. Anadolu limanlarının kahir ekseriyetinde gemiler kıyıya yanaşamaz ve açıkta demirlerdi. Yükleme ve boşaltma işleri istimbob ve mavna adı verilen yük kayıkları ile sağlanırdı¹². Liman ve iskelelerde mavnaları yükleme ve boşaltma işlerini hamallar gerçekleştiriyordu¹³. Hamallar işlerini gerçekleştirme şekline göre küfeci, *arkalıklı*, *sırık*, *sedye* veya deniz *hamalları* şeklinde isimlendirilmekteydi. Mavnacılar Karadeniz'in sahil kentlerinden geliyordu.

¹⁰ Bu kavramlar ve kavramların tartışması için bkz Cihan Özgün, "Batı Anadolu'da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844- 1914), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (Yaz 2012), s. 319- 331.

¹¹ Güran, *a.g.e.*, s. 61.

¹² Can Nacar, "Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin'de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2017), s. 71- 94.

¹³ Can Nacar, 20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti", *Kebikeç*, 41, (2016), s. 51- 66.

Anadolu'nun çeşitli noktalarından gelen bekâr delikanlılar şehirlerde han, mescit ve cami odalarının yanı sıra bekâr odalarına sınırlıydı. Bekâr odalarının zabıt ve odabaşlıları vardı. Kefili olmayanlar buralara alınmazdı. Bekâr odalarında daha ziyade işsiz, güçsüz, seyyar satıcı, yoksul işçi, dilenci kalırdı. Esnafın yanına çırak olarak girenler ise bekâr odalarının yanı sıra dükkanların üstüne inşa edilmiş ve oda tabir olan mekanlarda barınabiliyorlardı. Bekâr gurbetçi şehirde fiziki gücüne ve yeteneğine göre balıkçı, seyyar satıcı, kahve, manav, terzi, attar, sebze, şekerci, berber, kasap, değirmen, keresteci, doğramacı, taşçı, kalaycı bakkal, muhallebici, düğmecî, çörekçi, hamamcı, kayıkçı fırıncı gibi işlerde istihdam edilmiştir¹⁴. Günlük işleri ekmek, soğan, peynirdi. Gurbetçi bulduğu işte bir ile beş yıl çalışır, sonra biriktirdiği para ile memleketine dönerdi. Aslında süreyi belirleyen hedeflediği sermayeyi biriktirmektir. Bu gibi kişiler yeterince para kazandıklarına kanaat getirince geri dönüyorlardı. Kış memleketinde geçirir, yazın tekrar çalışmak üzere kente gelirdi¹⁵. Becerebilenler ise aile bireylerini yanına alır veya bulunduğu şehirde bir yerli ile evlenir ve o şehre yerleşir ve yerleşirdi. Gurbete çıkanlardan bir kısmı da şehir ve kasabaların mücavir alanlarındaki çiftliklere veya maden ocaklarına kapılanırlardı.

Gurbetçiler kırsalda maden ocakları, çiftlikler ve köylerde istihdam imkânı bulurlardı. Nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla çiftlikte istihdam edilenler ırgatlık, bahçıvanlık, hizmetkârlık, çobanlık yapmaktaydılar. Daha az sayıda olmakla beraber köylerde abacı, dülger, eskici, hatap, kiremitçi, bıçkıcı, terzi, bıçakçı ve kalaycılık yapanlar da mevcuttu. Örneğin Kocaeli'deki kalaycılar, Gümüşhane, Erzincan ve Trabzonludur. Muhtemelen söz konusu zanaat-kârlar ellerindeki işi bitirinceye kadar köyde ikamet etmekte ve daha sonra bir diğer yerleşmeye gitmekteydiler. Bunlar arasında çırak çalıştıranlar da vardı. Pazarıcı olup köylerde bulunanların alıp sattıkları ticarî emtia ile ilgili elimizde herhangi bir materyal bulunmamaktadır.

Ziraî alanda emek açığı genellikle ortakçı ve yarıcı metoduyla karşılanmaktaydı. Modern dönemde müracaat edilen bir diğer yöntem mevsimlik işçi statüsüdür. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında dolaşım halinde olan ve *mevsimlik işçi* (*göçer işçi*) olarak tanımlayabileceğimiz bir emek gücü söz konusuydu. Mevsimlik göç Osmanlı'da özellikle sanayi bitkilerinin ekiminin yaygınlaşması, Osmanlı çiftçisinin ticarî tarıma geçmesi neticesi kitlesel boyut kazanacaktır. Demiryolu inşaatı gibi bayındırlık faaliyetleri de mevsimlik işçi göçünün hacmini arttırmaktaydı.

Osmanlı coğrafyasını emek göçü alan ve veren şeklinde gruplandırmak mümkündür. Tarım alanında emek gücü çeken bölgeler Batı Anadolu, Adana, Orta Karadeniz (Canik), İstanbul ve hinterlandı ile Edirne şeklinde tasnif edile-

¹⁴ Zübeyde Güneş Yağcı, Mustafa Akkaya, "Üsküdar Bekâr Odaları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 7*, C: I, İstanbul 2012, s. 284- 295.

¹⁵ Güray Kırpık, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *Hakış Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2/3 (2013), s. 222- 233.

bilir. Emek göçü veren sahayı ise Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu, Batı Karadeniz ve Rumeli şeklinde gruplandırabiliriz.

Batı Anadolu'da mevcut tarım işçisinin 9/10'u Müslüman idi. Zorunlu askerlik sistemi, salgın hastalık, bebek ve genç ölümlerindeki artış mevcut iş gücünün azalmasına sebebiyet verdi. Batı Anadolu'da çiftlik sahipleri emek açığını çeşitli kaynaklardan kapatmaya çalışmışlardır. Kaynaklardan birisi Mora ve Ege Adaları idi. Özellikle Sisam, Girit ve Rodoslular Menderes vadisindeki tarlalara çalışmak üzere geliyorlardı. İkinci kaynak konar-göçer unsurlardı. Üçüncü kaynak çalışmak amacıyla gelen birkaç yıl veya sadece hasat zamanı kalan Doğu Anadolu ve Doğu Karadenizli mevsimlik işçilerdi. Bir diğer kaynak ise yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya gelen göçmenlerdi¹⁶.

Batı Anadolu'da kırsala yönelik söz konusu işçi göçünün yanı sıra İzmir şehrine de hemen hemen ülkenin her tarafından çok sayıda gurbetçi gelecektir. Bunlar beşer, altışarlı gruplar halinde han odalarında yatıp kalkıyorlardı¹⁷. 19. yüzyılın ortalarında İzmir'de yaklaşık üç bin hamal vardı. Bunların hemen hepsi Konya ve çevresinden gelen 18- 20 yaş grubundaki Türk gençleriydi¹⁸. İzmir'de ticarî faaliyetlerde bulunanlar da vardı. Foça'da sakin olup İzmir'de yağ ticareti, dava vekilliği yapanlar mevcuttu¹⁹.

Balkanlardan tarım işçisi yanı sıra sanayi işçisi de gelmekteydi. Örneğin Prizren ve Kalkandelen'den Foça, Urla ve İzmir'e gelen ve kış ayları boyunca tuzlalarda çalışan işçiler vardı. Prizren ve Kalkandelen'den gelenlerin sayısı beş bin kadardı. Her yıl Eylül ayında bağlarda çalışmak üzere gelen Arnavutların sayısı ise yaklaşık üç bin kişiydi. Bunlar mayıs ayına kadar bağlarda veya limanda çalışmaktaydılar²⁰. Bütün kış çalışır, kazanıp biriktirdikleri paralarla bir yıllık maişetlerini temin ederlerdi²¹. İşler bitince genellikle nisan sonlarında memleketlerine dönmekteydiler²². Bölge doğudan da işçi çekmekteydi. Erzurum, Sivas, Eğin ve Diyarbakır'dan Ermeniler *reaya hademesi* sıfatıyla geliyorlardı. Belirtmek gerekirse köle kökenli Afrikalılar da Menderes ovasındaki çiftliklerde istihdam edilebilmişlerdir.

Ege adalarından da başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu'ya yönelik göçler gerçekleşmiştir. Sakız adasından gelenler birçok şirket kurdu. Kuşkusuz gelenlerin tamamı girişimci ya da tüccar değildi. Adalıların önemli bir bölümü eşleriyle birlikte varlıklı Rumların ve Türklerin hizmetinde istihdam edilmişlerdi. 1821 Rum isyanı çoğunda güvenlik endişesi yarattı ve adalara geri döndü.

¹⁶ Özgün, *a.g.m.*, s. 319- 324.

¹⁷ BOA, BEO, No. 3849/288627: Maliye Nezaretine Tezkire (9 KS 1326).

¹⁸ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2001, s. 185.

¹⁹ Fatma Gamze Kocabıyık, *112 Numaralı Foça Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2009, s. 35, 54.

²⁰ Özgün, *a.g.m.*, s. 324.

²¹ BOA, Dh. Mui, No. 94/1: Dahiliye Nezaretine Aydın Vilayetinden 24 Nisan 1326.

²² BOA, Y.Prk.Ask, No. 195/48: Şakir Paşa'ya (25 Nisan 1319).

Ortalık düzelince İzmir'e ve Batı Anadolu'ya yönelik işçi göçü tekrar başladı. 1870'lerde sadece Akdeniz adalarından İzmir'e gelen üç bin Rum'un varlığından bahsedilmektedir. İzmir'deki Yunan konsolosluk tahminine göre 1859'da Yunan tebaası gezgin tüccar sayısı 4.500'ün üzerindeydi²³.

Emek gücü çeken yerlerden birisi de Çukurova bölgesidir. Adana ve Tarsus sancakları ahalisinin ekserisi ashab-ı ziraatten idi. Buradaki bereketli topraklarda başta pamuk olmak üzere buğday, arpa ve susam yetiştirilmekteydi. Ekilecek ürünün cinsini bir önceki yılın satış fiyatı belirliyordu²⁴. Hasat vakti Adana'ya Ankara, Bitlis, Beyrut, Konya, Sivas, Halep, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerinden amele gelmekteydi. Adana mülkî idaresi rekoltenin yüksek olduğu senelerde hasat vakti söz konusu vilayetlerin mülki amirlerinden mevsimlik işçi gönderilmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve hazırlıkların yapılmasını isterdi²⁵.

Adana'da istihdam edilen tarım işçileri iki gruba ayrılmaktaydı: Muvakkat amele, daimi amele. Daimi ameleye tutma denir. Bu amele de *yaz tutması*, *kış tutması* namıyla iki gruba ayrılırdı. Kış tutmaları ekimden mayıs ayına kadar yedi ay müddetle istihdam edilirdi. Çiftliklerde yaptıkları işe göre *çiftçi*, *öküzcü*, *arabacı*, *tapancı*, *danacı*, *hergeleci* gibi namlarla çağrılırlardı. Hepsi çiftçi başının emrindeydi. Yıllık ücretlerinin yanı sıra giyim kuşam ve iâşe ihtiyaçları çiftlik sahibi tarafından karşılanırdı. Çiftlik açıcıları ve arabacılara diğer tutmalardan daha fazla ücret ödenirdi. Yaz tutmaları daha ziyade geçici addedilen ve ekseriya haftalık tutulan ameledir. Kış tutmaları çiftlik sahipleri tarafından verilen altı batman pamuk tohumunu ekmekle yükümlüdür. Amelenin ücreti aynen veya nakden ödenirdi. Düven süren amele, hasıl olacak mahsulün %10'unu alırdı. Ayrıca hayvan başına da yarısı arpa diğer yarısı da buğday olmak üzere 10, 15 kile hububat almaktaydı. Düvencilerin iâşesi çiftlik sahibine ait olduğu gibi bunların hayvanlarına da beş günde bir kile arpa verilirdi. Yabancılar mahsulün % 5'i ayrılırdı. Bunların iâşeleri de çiftlik sahibine aitti²⁶.

Adana'ya gelen ziraat amelesi hububatı biçmede, kızakçılıkta, pamuk çapacılığında, pamuk toplamada istihdam edilirdi. Şubat ayının başından itibaren küçük ve büyük kafiler halinde etraftan Adana'ya doğru amele akını başlardı. Tahminen 30 bin amele şehirde, Seyhan nehrinin kenarında, kabristanda, hanlarda, yol kenarındaki boş arsalarda açıkta birikir ve barınırlardı. Pamuk çapa işi şubatın son haftası başlardı. Hububat hasadı için de ayrıca ameleye ihtiyaç duyuluyordu. Pamuk tarlası en az dört kez çapalanmaktaydı. Amele genellikle bir haftalığına tutuluyordu. *Elçi başı* olarak ifade edilen amele başı ile anlaşma işlemi Seyhan'ın kenarında yapılmaktaydı. Anlaşma sağlanınca

²³ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evci, Ankara 2013, s. 56- 57.

²⁴ BOA, Dh. Mkt. No. 2602/68: Adana Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (29 Şubat 1319)

²⁵ BOA, Dh. Mkt. No. 2762/ 33: Adana Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (22 ZA 1324) .

²⁶ Hilmi, *Adana Ziraat Amelesi*, Adana 1341, s. 18- 19.

ameleler kabileler halinde çiftliklere giderlerdi. Güneşin doğuşu ile tarlanın yolunu tutarlar ve işe başlarlardı. Amele günde dört saat istirahat verildi. Molalar hariç amele günde on, on bir saat çalışırdı. Gün sonu kazmalar hep beraber terk edilir ve çiftlik binasına dönülürdü²⁷.

Amele elçi başının kumandası altındaydı. Bunlar geçimlerini temin edemeyen ve para kazanmak isteyen kişileri toplayıp Çukurova'ya getirirlerdi. Elçi başına amelenin iki katı ücret verildi. Ayrıca amele ücretinden %5 pay alırdı. Çiftlik sahibi amele ücretini elçi başı ile belirler, amelenin ücretini toptan ona öderdi. Amelenin parasını elçi başı dağıtırdı. Elçi başı kadın ve çocuk için çiftçiden tam ücret alırdı. Fakat bunların istihkakını tamamen tesviye etmek istemezdi. Aceze elçi başı tarafından korundukları kanaatiyle kendilerine ne verilirse ona razı olarak bu durumdan şikayet etmezdi. Amele darlığı dönemlerinde çiftçi işinin aksamaması için elçi başına müzayaka derecesine göre artan ücret öderdi. İşin kıt amelenin çok olduğu dönemlerde ise elçi başı söz verdiği tarihte işçileri getireceğinin teminatı olmak üzere bir saat veya bir miktar parayı rehin olarak bırakırdı. Elçi başı ameleden ayrı yatar ve yemeğini çiftlik kahyası ile birlikte yedi. Görevi ameleye nezaret etmek olup, ayrıca tarlada çalışmazdı²⁸.

Rumeli çiftliklerinde çalışanlar yerli, yabancı, perakende reaya, kozak, dülgere işçileri ve çoban şeklinde tasnif edilmiştir. Buna göre çiftlik nüfusunu bölge halkından olup orada oturan ve değişik tarihlerde çiftlik arazisine dahil olanları ise yerli ve yabancı olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Ayrıca sürekli hareket halinde olan kozak amelesi, dülgere işçisi ve perakende nüfus mevcuttu. Perakende nüfus muhtemelen mevsimlik işçi statüsündeydi²⁹.

Özel çiftliklerde emek iki şekilde istihdam edilmekteydi. Birincisi yıllık ya da altı aylık istihdam edilen ve çiftlik işlerinin en durgun olduğu dönemde de çalışan hizmetçiler. Diğeri ise ziraî faaliyetlerin en yüksek olduğu zamanlarda istihdam olunan orak ve harman işlerinde çalışan orakçı ve harmancı. Ücret nakdî veya aynî olarak ödenmekteydi³⁰. Çiftlik mülkünde oturanlar mesken ve bahçe için kira ve otlak bedeli ismiyle herhangi bir ücret ödemiyorlardı. Buna karşılık haftada belirli bir süre çiftlik sahibinin gösterdiği işleri yaparlardı. Anlaşmazlık halinde çiftliği yarıcı usulüyle ekenler başka çiftliklerde iş bulup çalışmaya başlarlardı. Ama söz konusu evi, merayı ve bahçeyi kullanmaya devam ederlerdi. Bu ise çiftlik sahibi ile yarıcı arasında çatışmaya vesile olurdu. Daha sonra resmî makamların aldığı bir karar neticesinde başka yerlerde çalışan yarıcılar çiftliği terk etmek zorunda kaldılar³¹. Yarıcılar evsiz ve bahçesiz kalırken, çiftlik sahipleri de emek ihtiyacını karşılayamaz oldu. Mahsul zaman

²⁷ Hilmi, *a.g.e.*, s. 5- 12.

²⁸ Hilmi, *a.g.e.*, s. 5- 12.

²⁹ Siroz bölgesinde çiftliklerin nüfus yapısı için bk. Derya Demirel, *Siroz Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876- 1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2016, s. 24- 38.

³⁰ Özbay, *a.g.t.*, s. 67.

³¹ Özbay, *a.g.t.*, s. 72.

zaman tarlada kaldı. Örneğin 1868’de mevsimlik işçi açığı sebebiyle pek çok yerde hasat kaldırılamamıştı. 1910’da benzer bir durum yaşandı³².

Balkanlarda Eflak- Buğdan, Dobruca ve Edirne diğer alanlara göre daha verimli topraklara sahipti. Buradaki çiftlik sahipleri emek ihtiyacını karşılamıyorlardı. Özellikle hasat vakti emek ihtiyacı artmaktaydı. 1840-1870 yılları arasında Çekmece, Çorlu, Çatalca, Silivri, Ahyolu Burgazı, Aydos, Karınabat, Yanbolu, İslimye, Dobruca ve Edirneli çiftlik sahipleri emek açıklarını Samako, Sofya, Tırnova, Şehirköy ve Lofça’dan gelen yaklaşık beş bin orakçı ve tırpancı ile kapatıyorlardı³³. Hasat vakti yerel idareciler Rumeli Ordusu Müşirliği’nin koordinesinde orakçı amelesinin seyki için gerekli tedbirleri alır ve gurbetçileri söz konusu yerlere yönlendirirlerdi³⁴. Amele genellikle mayıs ayında Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu veya Silistre iskelelerinden Tuna nehrini aşarak bahçıvanlık ve rençperlik yapmak amacıyla Dobruca ve Eflak’a gitmekteydi. Sadece Dobruca havalisine gidenlerin sayısı üç bini bulmaktaydı. Bunlar çiftliklerde yaklaşık beş ay çalışır ve kasım ayında aynı yoldan geri dönerlerdi. Dobruca’ya gidenlerin çoğunluğunu Bulgar halkı oluşturmaktaydı³⁵.

Balkanlarda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında tamamen iklim şartlarında ziraî üretim gerçekleştiriliyordu. Üretim iklime göre yıldan yıla değişebilmekteydi. Hasadın azlığı veya çokluğu, mahsulün erken veya geç olması emek gücünü de etkilemekteydi. Rekolteye göre emeğe duyulan ihtiyaç artıyor veya azalıyordu. Bu ise zaman zaman emekçilerin açıkta kalmasına ve zaman zaman da çiftlik sahiplerinin gündelikçi bulmakta zorlanmasına vesile olmaktaydı.

Hasadın tahmin edilen zamandan önce veya sonra olması mevsimlik amele trafiğini aksatmakta ve emek açığına veya amelenin sefil olmasına sebebiyet verebilmekteydi. Hasadın tahmin edilen zamanda olmaması durumunda buraya gelen orakçı amelesinin hasat zamanına kadar beklemek zorunda kalmasına sebebiyet veriyordu. Veya hasadın tahminden daha önce olması durumunda çiftlik sahipleri amele bulmakta zorlanıyorlar ve hasadı zamanında kaldıramıyorlardı. Amele emek açığının kapatılamadığı dönemde kendilerine olan ihtiyacı görerek tutturabildikleri kadar fahiş ücret isteyebiliyorlardı. Bu ise mal sahiplerini ekonomik açıdan bir hayli zorluyordu. Bu durumdan özellikle küçük üretici etkileniyordu. Çiftlik ve arazi sahiplerinin bu gibi zorluklarla karşılaşmaması için yerel idareciler mevsimlik işçi veren sahayı genişletmeyi planladılar. Neticede Zağralı orakçılar da amele kafielerine katılır oldu. Arşivdeki

³² Yıldırım Koç, II. Abdülhamit, İttihat Terakki ve Osmanlı İşçi Sınıfı”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*,233, (Kasım 2013), s. 1-5.

³³ Güran, *a.g.e.*, s. 75.

³⁴ BOA, A.Mkt.Nzd., No. 84/23: Seraskerlik Makamına L 1269.

³⁵ BOA, A.Mkt.Mhm., No. 430/48: Tuna Vilayetinin Tezkiresi (25 TS 1284), A.Mkt.Mhm, No. 14/89: Sofya ve Samako Mahallerine, Varna Muhafızına 1265 tarihli tezkire.

belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Balkanlarda ulus devletler kurulduktan sonra da söz konusu işçi trafiği devam etmiştir.

1-Trabzon'da Amele Göçü

Osmanlı klasik döneminde Doğu Karadeniz'deki yerleşmeler daha ziyade yamaçlarda ve vadi içlerindedir. Köyler yamaçlarda kurulmuştur. Karadeniz köylüsü arazinin kıtlığı sebebiyle bulduğu boş yerde ev yapmak ve etrafındaki tarlaları işlemek zorunda kaldığından dağınık ev tipi karşımıza çıkmaktadır³⁶. Buralarda hayatlarını idame ettirenler kasaba ve şehirlerle olan bağlantılarını koylarda ve derelerin denize döküldüğü yerlerde mevcut olan iskeleler ile sağlamaktaydılar³⁷.

Yamaçlarda yaşayanlar dini vazifelerini söz konusu iskele yakınlarında inşa edilen camide ve alışverişlerini yine burada kurulan pazarda karşılamaktaydılar. Vadinin derin ve uzun olması halinde sahilten iç kesimlerde de pazar noktaları oluşturulabilmiştir. *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesine* göre Trabzon dahilinde 15 pazar yeri mevcuttu³⁸. Söz konusu etkinlikler zamanla buraların şenlenmesine ve yerleşme birimine dönüşmesine zemin hazırlamıştır. İskele- pazar yeri özelliğine sahip yerleşmeler 17. asırdan itibaren önem kazanmaya başlamış ve çoğu 20. yüzyılın başı itibarıyla kasabaya dönüşmüştür.

Bugünkü Trabzon Vilayeti sınırları dahilinde 1831 sayımına göre 74.966 Müslim (%76.63) 22.862 (%23.37) reaya mevcuttu. 1894'de ise 232.107 Müslim, 37.183 Rum ve 12.738 (Gregoryan, Katolik ve Protestan) Ermeni bulunmaktaydı. Toplam nüfusun %82.29'u Müslim, %17.71'i gayrimüslim idi. Bu rakamlar 1914'de 300.309 Müslim, 61.536 Rum ve 20.467 Ermeni olmak üzere toplam 382.302'ye yükselmiştir³⁹. 1914 verilerine göre %78.55'i Müslim, %21.45 gayrimüslim idi. Trabzon şehrinin nüfusu ise 1895'te 40 bin kişiydi⁴⁰. Trabzon Osmanlı'nın nüfus yoğunluğu en yüksek olan vilayetlerinden birisidir. 1897 yılı verilerine göre km² başına yaklaşık 43 kişi düşmekteydi⁴¹.

Trabzon vilayeti kırsalında yaşayanlar hayvancılık ve çiftçilik ile geçimlerini temin etmekteydiler. Şehirde yaşayanları kamu görevlisi, esnaf, zanaatkâr ve amele şeklinde tasnif edebiliriz. İngiliz Konsolosu Palgrave'a göre 1860'lı yıllarda şehirdeki en alt tabakada gündelikçiler yer almaktaydı. Bunların başında ağır ve kaba işlerde çalışan hamallar gelmekteydi. İkinci grubu taşçı, marangoz, kayıkçı, nalbant, fırıncı, boyacı, debbağ gibi meslek sahipleri oluşturmak-

³⁶ *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

³⁷ Feridun Emecen, "Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, Trabzon 2006, s. 45.

³⁸ *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 246.

³⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 154, 178, 202, 219.

⁴⁰ Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, 5/1, 2017, s. 172- 200.

⁴¹ Güran, a.g.e., s. 73.

taydı. Terzi, ayakkabıcı, çubukçu, dokumacı, şekerçi, mobilyacı ve kuyumcu ise en üst tabaka olarak kabul edilmekteydi⁴². Kamu görevlileri bunların da üstünde sayılmaktaydı. Ekonomik açıdan bölge halkı mevcut arazide ihtiyacını temin edemiyordu. Özellikle aileler nakit ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gurbetçiliği bir çözüm yolu olarak görmekteydiler. Trabzon gençleri hayatlarını kazanmak amacıyla gurbete çıkıyorlardı. Erzurum, Erzincan, Sivas, Gümüşhane halkı da Trabzon limanı üzerinden gurbete gitmekteydi⁴³.

1.1-Dahile Amele Göçü

20. yüzyıl başlarında Osmanlı maden ocaklarında 25 bin kişi istihdam edilmekteydi. Taş ocakları ve tuzlalardaki çalışanlarla birlikte bu rakam 30 bine kadar yükselebilmekteydi. Bunların bir kısmı mevsimlik işçi statüsünde çalışmaktaydı. Madenlerde çalışanların büyük bir kesimi köy ve tarımla olan alakalarını kesmemişlerdi. Makal'a göre madenlerde istihdam edilen işçilerin en az yarısı birkaç ay çalıştıktan sonra köyüne dönmekteydi. Bunların yerini yenileri alıyordu⁴⁴. Maden işçisinin Osmanlı tebaası olması tercih edilmekteydi. Açık ecnebi işçilerle kapatılıyordu. Netice itibarıyla işçi topluluğu kozmopolit bir yapıya sahipti. Maden ocakları Trabzonlu gurbetçilerin de iş bulmak ümidiyle müracaat ettikleri yerler arasında gelmekteydi. Trabzonlu yüzlerce amele kömür ocaklarında çalışmak üzere Zonguldak'a gidiyordu. Gurbetçilerin hepsi ocaklarda iş bulamıyordu. Bunlar ötede beride işsiz güçsüz sürünmekteydiler. Bu durum hem bölgenin asayişinin bozulması için bir tehdit ve hem de gurbetçilerin sefil ve perişan olmasına sebebiyet verecekti. Bu gibi mahzurları ortadan kaldırmak için müteahhitten teminat almayanlara mürur tezkiresi verilmemesi istendi⁴⁵.

Trabzonlu gurbetçilerin Osmanlı topraklarında gittikleri yerlerin başında İstanbul gelmekteydi. Kişiler İstanbul'a ya bekâr veya aile fertleriyle birlikte gidebilmekteydiler. Osmanlı'da klasik dönemde teorik olarak üretim sisteminin zarar görmemesi adına iç göç devletin planlaması ve izin verdiği ölçüde geçerliydi. Bununla beraber hemen her dönemde Osmanlı coğrafyasında meydana gelen bir iç göçten bahsetmek mümkündür. İç göçler daha ziyade bireysel ve grup göçleri şeklinde cereyan etmekteydi. Ama bazen kitlesel boyuta da ulaşıyordu. Ev göçünü yasaklayan devlet bekâr göçünde daha esnekti.⁴⁶

19. yüzyılda iç göçlerin kitlesel boyutta azaldığı buna karşılık bireysel ve grup bazında artarak devam ettiği söylenebilir. Modern dönemde ticarî ve sanayi toplumlarının sayıları artarken emperyalizmin egemenlik sahası yaygın-

⁴² Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999, s. 154- 160.

⁴³ BOA, Dh. Şif., No. 381/39: Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine (19 Mayıs 1323).

⁴⁴ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850- 1920*, Ankara 1997, s. 166.

⁴⁵ BOA, Dh. Tmık. M, No. 263 /4: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine (19 KE 1323).

⁴⁶ Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikayet Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

laştı. Bu gelişmelere paralel liman kentleri ekonomi ve nüfus açısından hızla gelişmeye başladı. Netice itibarıyla 1840-1914 yılları arası Osmanlı liman kentlerinin ticarî ve ekonomik potansiyeli arttı. Bu dönemde İstanbul hem iç göç ve hem de içe göç dalgalarıyla karşı karşıya kaldı. Söz konusu nüfus hareketlerini kontrol edebilmek amacıyla Mora İsyanı sonrası mürur tezkiresi uygulaması ihdas edildi. Tedbirlere rağmen İstanbul'a yönelik gurbetçi akını önlenemiyordu. İstanbul'a gelen gurbetçi gençler han, kahvehane, dükkan üstüne inşa edilmiş oda veya bekâr odalarını kendilerine mekan tuttular. Seraskerlik bu tarihlerde söz konusu işsizleri asker kaynağı olarak kullanmayı planladı. Bu düşünceye göre 1840'lı yıllarda bu kaynaktan yaklaşık dört bin asker temin edilebilecekti⁴⁷.

İstanbul'daki bekâr sayısı 1844-1853 yılları arasında 75 bin iken, 1857'de 90 bini aşmıştır. Bunun 2/5'i Türk, gerisi Rum, Ermeni ve diğer gruplardandı. Çoğu biraz sermaye biriktirme umuduyla kente geliyor ve sonunda kendi işlerini kurmak üzere geldikleri yere dönüyorlardı. Pek çoğunun hiçbir becerisi yoktu. Sorulduğunda her bir işi yapabildikleri cevabını veriyorlardı. Hamallığın yanı sıra, helvacı, şekerci, ciğerci ve benzeri işlerde çalışıyorlardı. Bunların çoğu bekârdı. Örneğin İstanbul'daki değirmen ve fırınlarda 826 bekâr işçi çalışıyordu. Bunun 197'si yaşlı, 2'si çocuk gerisi gençti. Hizmetkâr sayısı 548'dir. Hanlarda ikamet edenler ise yaklaşık beş bin kişi idi. 1882 sayımına göre hanlarda 8.271 erkek ve 216 kadın bulunmaktaydı⁴⁸. Bunların da tamamı bekârdı.

İstanbul adeta işçi deposuydu. Karadeniz sahilleri, Rumeli hatta Mısır'da emek ihtiyacı olan işverenler İstanbul'dan amele toplama ve yazımı gibi faaliyetlerde bulunabilmişlerdir. Örneğin Doksanüç Harbi'nin hemen ardından Ahyolu Burgazı'nda yol inşaatını üstlenen *mültezim* muhtemelen kasaba ve çevresinden emek ihtiyacını karşılayamayınca çareyi İstanbul'da bekâr takımından amele yazımında bulur. Osmanlı makamları bu faaliyetin iki devlet arasındaki ilişkilerin yumuşatıp geliştireceği düşüncesindeydi. Ancak bazı kişilerin amele yazımını bahane edip şehrin asayişini bozabileceği endişesini de taşı-maktaydı. Söz konusu endişenin gerçekleşmemesi için amele yazımı işinin kahvehane veya sokak ortamı yerine Sabık Zabtiye Nazırı Mehmed Paşa'nın gözetiminde gerçekleştirilmesi kararlaştırılır⁴⁹. Ahyolu'na gidecek işçilerden 101'inin memleketlerine göre dağılımını gösteren elimizde bir liste mevcuttur. Buna göre söz konusu kişilerden 83'ü gayrimüslim, 18'i Müslim olup hemen tamamının memleketi Sivas'ın doğusundaki yerleşmelerdir. 1882'de ise İngilizler adına İstanbul ve bilad-ı selaseden Mısır'a amele toplanıp yollanmıştır. Bunlardan 103'ü Rus Kumpanyası ile Eylül 1882'de geri dönmüştür⁵⁰. Amele tahrir defterinde isimleri kayıtlı olanların son on yıl içerisinde İstanbul'a geldik-

⁴⁷ Özbay, *a.g.t.*, s. 116.

⁴⁸ Karpat, *a.g.e.*, s.141, 237- 242.

⁴⁹ BOA, YA. Hus. No. 160/37: 21 S 1296 tarihli yazı.

⁵⁰ BOA, Y.Prk.Zb. No. 2/22: 21 Eylül 1298 tarihli tezkire.

leri, bir süre kuyumculuk, memurluk, amelelik, terlikçilik, kelemcilik, hamallık, bahçevanlık, kahvecilik gibi değişik işleri icra ettikleri, belirli bir süre sonra da işsiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Tamamı bekâr olup şehirde bekâr odalarında, kahvehanelerde veya hanlarda ikamet ediyorlardı⁵¹. Temmuz 1888'de ise bir İngiliz Köstence demiryolunda hububat naklinde istihdam edilmek üzere 5 Frank yevmiye verileceği vaadiyle Büyükdere ve havalisinde 48 kişiyi toplayıp Köstence'ye sevk etmiştir. Ameleler Köstence'ye indirildikten sonra kendilerine yevmiyenin 1,5 Frank olduğu söylenir. Bunun üzerine mevcut ameleden 20'si Köstence Osmanlı Şehbenderliğine müracaat ederek geri dönmeyi arzu eder. Bu kişiler yol paraları hazinece karşılanarak İstanbul'a getirilir ve pasaportsuz olarak giriş çıkış yaptıkları gerekçesiyle tevkif edilirler. Arta kalan 28 kişi de geri dönme kararı alır⁵².

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere İstanbul ve Rumeli'de Osmanlı veya ecnebi tabiiyetine mensup simsarlar ülke dışında çalıştırmak amacıyla işçi yazımı yapıyorlardı. Aslında 1889 tarihine kadar bu tür faaliyetler yasaktı. Yasağa rağmen bazı kişiler yine de İstanbul'dan işçi toplayabilmiştir. Zaman zaman da devletin kendisi yasağı deliyordu. Yasak kararıyla işçi yazımının önlenememesi üzerine çözüm devletin kontrolünde bu işin sürdürülmesinde bulundu. 30 Temmuz 1889 tarihinde irade-i seniyye ile onaylanan 8 maddelik Amele *Tahririne Mahsus Nizamname* tanzim edildi. Buna göre mülkî ve beledî makamlardan izin alınmaksızın amele yazımı yasaktı. Bina inşaatı, bağ, bahçe ve çiftlik işlerinde istihdam edilen dülger, rençper ve çiftçiler bu yasak kapsamı dışında tutulmuştur. Emek gücüne ihtiyaç duyan şahıslar yapılan güvenlik soruşturmasında sorun çıkmaz ise zaptiye ve belediye memurlarının gözetiminde gerçekleştirmek şartıyla işçi yazımına ruhsat alabiliyorlardı. Bu nizamname hükümlerine uymayan ve ruhsatsız amele yazanlar üç aya kadar hapis cezasına çarptırılacak, bu faaliyetlere göz yumanlara ise işten el çektirilecekti⁵³. Bu nizamnameye rağmen resmî makamlara haber verilmeden amele yazımı gerçekleştirilebilmiştir. Nisan 1895'de Japonya'ya gönderilmek iddiasıyla Galata, Taksim ve sair noktalarda Müslim ve Ermenilerden amele yazılmıştır⁵⁴. İngilizler 1922 yılında İstanbul'dan amele namıyla topladıkları sekiz bin Rum ve Ermeni'yi askerî amaçlı kullanmak üzere Çanakkale'ye göndermişlerdir⁵⁵.

İstanbul'a yönelik nüfus hareketi her zaman için kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Şehirde veya mücavir alanda salgın ve bulaşıcı hastalık

⁵¹ BOA, Y.Prk. Zb. No. 2/22.

⁵² BOA, Y.Mtv. No. 34/50: Mabeyn Baş Kitabetine Dahiliye Tezkiresi 21 Temmuz 1304.

⁵³ BOA, I. Mms, No. 106/4551: 1 Mart 1305, İrade tarihi 30 Tem 1305; BOA, DH. MKT., Nr. 1627/62: Şurayı Devlet Riyasetine (27 Nisan 1305); BOA, Dh. Mkt 1651/23: Umum tebligat (13 Ağustos 1305).

⁵⁴ BOA, BEO, No. 606/ 45408: Hariciye Nezaretinden Sadarete Tezkire (9 Nisan 1311).

⁵⁵ BOA, Hr. İm, No. 63/57: Refet Paşaya Hüseyin Rauf (16.12.1338.).

zuhur ettiğinde şehrin nüfusunu kontrol altına almak ve izdihamı azaltmak amacıyla ilk etapta işsiz amele ve bekârlar memleketlerine gönderilirdi. Diğer taraftan şehre yeni bir amele grubu ve muhacir kabul edilmezdi. Bu tedbirler Trabzon vilayeti dahilindeki iskelelerde gurbetçi birikimine sebebiyet vermiştir. İstanbul'da iş bulup çalışmak isteyen Doğu, Orta ve Kuzey Anadolu halkı karayolu ile başta Trabzon olmak üzere Karadeniz sahilindeki liman ve iskelelere gelmekteydiler. İstanbul'a giriş yasaklanınca söz konusu limanlarda gurbetçiler birikmeye başladı. Trabzon vilayetinin yazısından anlaşıldığı kadarıyla bunlar geri dönmek de istemiyorlardı. Konu Meclis-i Vükela'da müzakere edildi. Meclis-i Vükela Karadeniz'in Anadolu iskelelerinde biriken gurbetçilerden çalışamaz durumda olanların memleketlerine iadesini, sağlıklı olanların İstanbul'a gelmelerine izin verilmesini kararlaştırmıştır. Karar 13 Şubat 1896'da Trabzon'a telgrafla tebliğ edildi⁵⁶.

25 Eylül 1894 tarihli irade II. Abdülhamid'in bu konudaki düşüncesini yansıtmaktadır. İrade metninde belirtildiği üzere 1890'lı yıllarda birçok köylü İstanbul'da rencperlik ve hamallık yapmak niyetiyle Trabzon'a gelmekteydi. Çoğunun mürur ve nüfus tezkiresi bulunmuyordu. Geçimini temin etmek gayesiyle yola çıkanları geri çevirmek doğru değildi. Padişah sabıka kaydı olanların iadesi, adlî sicili temiz olanların ise İstanbul'a gelmelerine engel olunmaması düşüncesindedir. II. Abdülhamid'e göre İstanbul'a yönelik amele göçünün önlenmesi için geçim sıkıntısı çekenlerin çiftçilik ve ziraatla meşgul olmalarını temin etmek bir zorunluluktur. Bunun için de Ziraat Sandıkları açılıp yaygınlaştırılmaktaydı. Buna rağmen maişetini temin edeme-yenlerin *tembel vatanperver âdemler* olduğu kanaatindeydi. Ona göre bu gibiler İstanbul'a gelseler bile geçimlerini temin edemeyeceklerdi. Hulasa-i kalam gurbetçilerin Trabzon'a gelmelerine bile fırsat verilmeyerek buldukları yerlerden köylerine iadesi, ziraat sandıkları ile maişetlerini temin etmeleri, serseri eşhasın İstanbul'a gelmelerine meydan verilmemesi vilayetlere tebliğ olundu⁵⁷.

İstanbul'da bekâr olarak yaşayan gurbetçiler imkanları ölçüsünde memleketlerine gidip geliyorlardı. Bu gidiş gelişleri arşiv vesikalarından periyodik olarak takip etme imkânımız bulunmamaktadır. Ancak 1890'lı yıllarda meydana gelen Ermeni hadiseleri resmî makamların Ermeni nüfusu sıkı bir takibe almasına sebebiyet vermiştir. Bu takip neticesinde elde edilen bilgiler raporlar halinde nezaretlere bildirilmekteydi. Bu yazışmalardan dolayı da olsa devletin İstanbul'a yönelik işçi göçü politikasını anlama ve algılama imkanına kavuşmaktayız. Devlet İstanbul'a giden veya buradan dönen ahaliyi takip etmekteydi. Örneğin 25 Eylül 1891 tarihli Trabzon vilayetinden Sadarete çekilen bir telgrafa göre amele kıyafetli 43 Ermeni Pake vapuruyla İstanbul'dan Trabzon'a gelmiş

⁵⁶ BOA, İ.Dh. No. 1311/8: Meclis-i Vükela Mazbatası (30 KS 1309); BOA, Dh. Mkt. No. 280/31: Dahiliye Nezaretinden Sadarete Arz (27 Ağustos 1310); BOA, A. Mkt. Mhm, No. 555/30: Dahiliye Nezareti Tezkiresi (30 KS 1310).

⁵⁷ BOA, İ.Hus. No. 29/79: Resen İrade 13 Eylül 1310).

ve buradan memleketleri olan Van, Bitlis ve Erzurum'a gideceklerdi. Trabzon vilayetinin yazısına göre söz konusu Ermeniler silahlı olmayıp, şüpheli bir hareketlerine de tesadüf edilmemişti⁵⁸.

Bilindiği üzere 1890'lı yıllarda gerek İstanbul'da ve gerekse taşrada Ermenilerin sebebiyet verdiği tedhiş olayları cereyan etmiştir. Babıâli'nin bunlara karşı aldığı tedbirlerden birisi de taşradan İstanbul'a yönelik Ermeni hareketliliğini önlemektir. Örneğin 1894'de İstanbul'da Ermeni tedhiş hadisesini müteakip kimliği meçhul ve sabıka kaydı olan amele ve işsiz Ermenilerin İstanbul'a girişleri yasaklandı. Bu yasak iyi hal sahibi olup İstanbul'da amelelik yapanlarla tüccar ve zanaatkârları kapsamıyordu. Bu gibilerin kabul edilmesi hususunda Zaptiye Nezareti bilgilendirildi⁵⁹. Bu uygulama 1899 yılında da devam etmekteydi⁶⁰.

20. yüzyılın başlarında İstanbul'daki yabancı Ermeni nüfus 16 bin kişiyi bulmuştu. Bunlardan geri gönderilenler ve ticaret maksadıyla sürekli gelip gidenler çıkarıldığında şehirde on bin civarında yabancı Ermeni mevcuttu. Zaptiye Nezaretinin tezkiresine göre 1885-1898 yılları arasında gelen Ermeniler tüccar ve hüsn-i hal sahibi idi. İşini bitiren de dönmekteydi. Hamal ve amele zımında gelen Ermeni'ye dair herhangi bir kayıt yoktu. Polis merkezlerinden alınan raporlara göre aynı tarihler arasında İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu'nda taşradan gelmiş 376 Ermeni mevcuttu. Bunlar amele, hamal, aşçı, uşak, fırıncı, doğramacı ve kunduracı idi. Beş kişi ise işsizdi⁶¹.

Ermeni Patrikliği geçimini temin için taşradan gelecek Ermenilerin ruhsat verilmez ise memleketlerinde işleyecekleri arazileri ve ziraî alet ve edevatı olmadığından aç kalıp sefil olacaklarını ve vergilerini veremeyeceklerini iddia ederek bu gibi Ermenilerin tek kurtuluşunun İstanbul'a gelip iş bulmak olduğunu ve bu nedenle Ermenilerin İstanbul'a gelmesine izin verilmesini ister. Dahiliye Nezareti İstanbul'da amelelik ve rençperlik yapmak suretiyle geçimlerini temin edecek Ermenilere mürur tezkiresi verilmesi hususunda Adana vilayetine yetki vermişti. Ancak II. Abdülhamid bu yetkiyi iptal eder⁶². Belirtmek gerekirse 1902'de İstanbul'da taşralı tüccar, esnaf, zanaatkâr altı bin Ermeni mevcuttu.

Mürur nizamnamesine göre Ermeniler sanat ve ticaret yapmak iddiasıyla aldıkları tezkireler ile Osmanlı coğrafyasında dolaşabileceklerdi. Ellerindeki bu tezkirelerle sorunsuz bir şekilde limanlara inenler illegal yollardan yurt dışına

⁵⁸ BOA, YA.Hus, No. 253/42: Trabzon Vilayetinden Sadarete Tel (29 TE 1307).

⁵⁹ BOA, Dh. Tmık. M. No. 70/27: Sadaret Tekiresi (29 Nisan 1894)

⁶⁰ BOA, Dh. Şfr., No. 236/27: Dahiliye Nezaretine İzmir Mutasarrıflığından (8 Mayıs 1315); , BOA, Dh. Şfr, 236/ 61: Sivas Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tel (16 Mayıs 1315).

⁶¹ BOA, Y.Prk. Dh, No. Dahiliye Nezareti ve Zaptiye Nezareti Tezkireleri (14 Mayıs 1316).

⁶² BOA, YA. Hus. No. 396/ 35: Sadaret Tezkiresi (6 Mayıs 1315).

gidebiliyorlardı. Örneğin Ohennes adındaki bir Ermeni 1901 yılında Trabzon limanı üzerinden ABD'ye firar etmişti⁶³.

Trabzonluların yoğun olarak gittikleri bölgelerden birisi de verimli ovalara sahip olan Canik Sancağı toprakları idi. Yaklaşık on bin Doğu Karadenizli her yıl bereketli Canik topraklarına gelerek tütün ziraatı yapmaktaydılar⁶⁴. Canik'e gelen gurbetçiler daha ziyade Bafra'daki çiftliklerde iş bulabilmekteydiler. İşçiler yaptıkları işe göre *hizmetçi*, *sağancı*, *çoban*, *kökçü*, *çiftçi*, *sürücü*, *yarıcı*, *tütün işçisi* ve *taycı* olarak tanımlanmıştır. Hizmetçi statüsündekiler genellikle askerlik hizmetini yapmamış delikanlılardı. Ücretlendirilmeleri, istihdam şekli ve sürelerine göre yıllıkçı, aylıkçı ve daimî olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. Daimî hizmetkârlar küçük yaşta alınarak büyütülen ve hayatının sonuna kadar orada kalan kimsesizlerdi. Yıllıkçı ve aylıkçı olarak çalışanlar ekseriya dağ köylerinden veya Doğu Karadeniz'den gelen fakir köylülerdi. Yıllıkçı ve aylıkçı tutulduğu andan itibaren, daimî hizmetkârlar ise sürekli olmak üzere hayvan bakımı, su taşıma, değirmene gitme, tarlayı sürme, tohum atma, ekin biçme, harman sürme, zahire ve saman taşıma gibi malikânenin her türlü işlerini görmekle yükümlüydü. Bir de belirli bir işi yapmak üzere istihdam edilen sağancı, çoban, kökçü, çiftçi ve sürücüler vardı. Burada tarım işçiliğinin profesyonelleştiğini söyleyebiliriz. Bunlardan sağancı sağmal hayvanları sağlamakla yükümlüydü. Bu alanda daha ziyade dul kadınlar istihdam edilmiştir. Çoban ise dağlık arazilerde istihdam edilmekteydi. Çiftçi ve sürücüler Havza, Kavak, Vezirköprü, Boyabat ve Gerze tarafından çift hayvanlarıyla birlikte gelir, tütün tarlalarını sürer, fideleri diker ve sonra köylerine dönerlerdi. Tütün tarlası ve çiftliğine sahip olanlar tarlalarını sürücülere sürdürdükten sonra tütün üretiminde yarıcı adı verilen kişileri istihdam ederdi. Bunlar daha ziyade mevsimlik olarak Doğu Karadeniz'den gelen tarım işçileriydi. Bunlar sürülmüş tarlaya tütünü diker, kırar ve kuruturlardı. Sonra yarısını alır ve tonga halinde satarak yurtlarına dönerlerdi. Bu işi para karşılığı yapanlar ise tütün işçisi olarak tanımlanmıştır. İşlenen tütünleri denk yapanlar bu işlerde ayrıca göz önüne alınmağa değer bir sınıftı⁶⁵. Geçici statüde istihdam edilenler ahıra bitişik veya yakınında bir odada yatarlardı. Kendilerine verilen yatak, yorgan ve yastık odanın yegâne eşyasını teşkil ederdi. Çiftlik sahibi ve köylü yediği yemekten hizmetçi ve aylıkçısına da ayırırdı. Mısır çorbası, fasulye çorbası veya yarma aşısı. İşin sıkı zamanı bunları da yapmaya vakit bulunamadığından ayran ve ekmekle yetinilirdi.

⁶³ BOA, Dh. Şfr, No. 266/9: Dahiliye Nezaretine Tel (11 Eylül 1317).

⁶⁴ BOA, Mvl, No. 683/65: MVL, 678/33: Müfettiş Ali Rıza Efendi'ye tezkire.

⁶⁵ Altın Yaprak, 15, 17, Bafra 1936, s. 6-7; s. 11.

1.2-Harice Amele Göçü

İş arayan Trabzonlular Canik ve İstanbul'un yanı sıra yurt dışına da gidiyorlardı. Yurtdışına gidenleri esnaf, zanaatkâr ve tüccarlar ile amele ve rençper olmak üzere iki grupta inceleyebiliriz. Kafkaslar ve Karadeniz'in 1870 sonrası petrol sahası olması, sanayi, ziraat ve ticarî faaliyetlerin yoğunlaşması bölgenin işçi istihdam potansiyelini arttırdı. Bu gelişme karşısında Rusya'da emek açığı ortaya çıktı. Çarlık idaresi bu açığı kapatmak için sınırdaş ülkelerdeki Hıristiyanları kendi topraklarına yerleşmeye özendirici politikalar uyguladı. Neticede İtalyan, Alman ve Osmanlı vatandaşı pek çok kişi Kırım ve Kafkaslara göç edip yerleşti. Muhacir iskanı ile emek açığı kapatılmayınca sınırdaş ülkelerden işçi göçü teşvik edildi. Buna karşılık Trabzon sancağı ve hinterlandındaki bölge halkı fakrû zaruret içerisinde idi. Bu ortam Trabzon'dan Rusya topraklarına yönelik gurbetçiliği, hatta göçü tetikledi. Rusya'ya gidenlerin dönüşlerinde memleketlerine gösterişli konak inşa ettirmeleri, zamanla şehirlere yerleşerek görece müreffeh bir yaşam sürdürmeleri geçim sıkıntısı çeken hemşerilerini de aynı yolu tercih etmeye teşvik etti.

Bu ortamda Trabzonlu ve Gümüşhaneli gurbetçiler her sene ziraat mevsiminde Kafkaslar, Karadeniz'in kuzey ve batı sahillerine gitmekteydiler⁶⁶. Trabzon dahilinden Kafkasya, Rusya, Romanya ve Bulgaristan'a yılda kaç kişinin gittiğine dair elimizde kesin bir istatistik mevcut değil. *Trabzon vilayet salnamelerinden* Of, Yomra, Maçka, Akçaabat ve Sürmene halkının başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'nin yanı sıra Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey sahillerine gurbete gittikleri anlaşılmaktadır. Şarlı, Tonya gibi Trabzon'un batısındaki yerleşmelerle ilgili böyle bir göç trafiğinden bahsedilmez. Tonyalıların Çarşamba, Terme ve Ereğli'ye gurbete gittiklerine dair kayıtlar vardır. Doğu Karadeniz'den Batum, Tiflis, Odesa ve Kerç'e her yıl on beş bin amele gitmekteydi⁶⁷. Bunun ne kadarı Trabzon sancağı halkıydı bilemiyoruz. Bir belgeye göre ticaret ve ziraat için Rusya'ya Trabzon vilayeti ahali-sinden her sene iki, üç bin Ermeni gitmekteydi. Bunun en az iki bini senelik gidiş geliş yapmaktaydı. Çoğunluğu normal pasaportlarla gümrükten giriş çıkış yaparken fakir olanları illegal bir şekilde kayıklarla gidip gelmekteydiler. Geri dönenlerden şüpheli bulunanlar kabul edilmiyorlardı. İadesi mümkün olmayanlar da tutuklanmaktaydı. Bunların çoğunluğu köylü ve fukara takımından olup geçimini Rusya'da temin eden ailesini de beraberinde götürmüş ve senelerce oralarda ikamet edebilmiştir. Hatta bazıları bir daha geri bile dönmemişti⁶⁸. Ancak bir fikir vermek adına Hicri 1311 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

⁶⁶ BOA, Dh. Tmık.M, No. 217/25: Trabzon Vilayetine Şifre Tel (21 Şubat 1321); Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü (1830- 1921), *OTAM* 41, Ankara 2017, (s. 25- 56), s. 29- 30.

⁶⁷ Eyüp Şimşek, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesinden Rusya'ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Gözlemler", *AÜ. DTCF Dergisi*, (241- 271), s. 257

⁶⁸ BOA, Dh. Tmık. M, No. 79/47: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (19 KE 1315).

verilerine göre vilayet dahilinden 1.603 kişi nakl-i mekan etmiş ve bunun da 726'sı Trabzon sancağı halkı idi. Bu rakam iki sene sonra 805'e çıkmıştır⁶⁹. Amele sıfatıyla gidenler çapacılık, hamallık veya kayıkçılık yapmaktaydılar. Mevsimlik işlerin yanı sıra zaman zaman söz konusu ülkelerdeki inşaat sektöründe istihdam edilenler de bulunmaktaydı. Trabzon İngiliz Konsolosu Palgrave göre 1867'de demiryolu inşaatında 24 bini Trabzonlu, iki bini Ermeni olmak üzere toplam 110- 120 bin Osmanlı vatandaşı çalışıyordu⁷⁰. Ermeniler zamanla ailelerini de yanlarına alıp bir daha dönmek üzere buldukları yerlere yerleşebilmişlerdir⁷¹.

Trabzonluların buralara gidiş şekli ve yöntemiyle ilgili elimizde şimdilik herhangi bir veri bulunmamaktadır. İstanbul ve Rumeli'de olduğu gibi bir takım simsar lakaplı kişiler amele yazımında bulunuyor mu? Yoksa kişiler bireysel olarak mı yola çıkıyor? Bilemiyoruz. Bildiğimiz sınıra yakın olanlar karayolu ile giderken Trabzonlu gurbetçilerin şirket gemileri ile yolculuk yapmalarıydı. Bir belgeden anladığımız kadarıyla Trabzonlular daha ziyade bireysel olarak bilinmeze yelken açıyorlardı. Vapurdan iner inmez hemen iş bulamıyorlardı. İş buluncaya kadar yatacak yer ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaları gerekiyordu. Bir de pasaport ve ulaşım masrafını da düşünecek olursak garip olmak için bile belirli bir sermayeye ihtiyaç vardı. Ancak bazı amele adaylarının beş parasız yola çıktığı anlaşılmaktadır. Bu gibiler kısa sürede iş bulamayınca sefil ve perişan olmaktaydılar. Bu konuda şehbenderlikler ve sefaretler tarafından bilgilendirilen Hariciye Nezareti gurbetçi adaylarına iş buluncaya kadar bilet parası, yatacak ve yiyecek masraflarını karşılamaya kifayet edecek akçesi yoksa yola çıkmamasını öneriyor, yetkililer de bu birikimi olmayanlara yolculuk izni verilmemesi hususunda uyarılıyordu⁷².

Yurt dışına çıkanların pasaport ve vize işlemlerini yaptırmaları gerek-mektedir. Bunun için en azından sancak merkezine gidilmesi, pasaport ve vize harçlarının yatırılması gerekiyordu. Bu ise gurbetçi için zaman ve para demektir. Gurbetçi adayının ne zamanı ve ne de bu masrafları karşılayacak parası vardı. Çözüm illegal yollardan yurt dışına çıkmakta bulunuyordu. Gidilen ülkenin polisi pasaportu olmayanları tespit halinde tutuklamaktaydı⁷³. Yetkili makamlar söz konusu illegal uygulamaları önlemek ve vatandaşın işini kolaylaştırmak amacıyla yöntem araştırmasına girdiler. Fakirliği yerel idarelerce tasdik edilenlere pasaport harcının 1/2 veya 1/3 oranında alınması teklif edildi. Amelenin pasaport işlemlerinin ücretsiz veya harçlarda tenzilat yapılması belki bir çözüm

⁶⁹ H. 1311 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi, s. 149; H. 1313 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi, s. 154.

⁷⁰ Şimşek, *a.g.m.*, s. 259.

⁷¹ BOA, Dh. Tmık. M. 79/47. ; Şimşek, *a.g.m.*, s. 258.

⁷² BOA, Dh. Mkt, No. 2860/71: Dahiliye Nezaretine Hariciye Nezaretinden Tezkire (11 Haziran 1325); Trabzon ve Van Vilayetleri ile Zabtiye Nezaretine Tezkire. (15 Haziran 1325).

⁷³ BOA, Dh. Mkt, No. 1467/3: Manastır Vilayetine Tezkire (18 TS 1303).

yoluydu. Ancak böyle bir uygulama istismara sebebiyet verebilirdi. Bunun yerine kara yolu ile Yunanistan'a ve İran'a giden ameleye verilen on kuruşluk pasaport uygulaması imtiyazının Trabzon'dan pasaport talebinde bulunan fakir amele ve tüccara da tanınması Şura-yı Devletçe uygun bulunur⁷⁴. 15 yaş altına gurbete gitmesi ve amelelik yapması pedagojik bulunmadığından bunlara amele pasaportu verilmeyecekti. Pasaportsuz giriş çıkış yapan ameleden, tespiti halinde harcın iki katı ücret alınacaktı⁷⁵. Hariciye Nezareti yetkilileri ziraat mevsimi dışında amele pasaportu taleplerinin geri çevrilmesi gerektiği düşüncesindediler. Dahiliye Nezareti mensupları aynı düşünceyi paylaşmaz. Bir kere her bölgenin ekim ve hasat mevsimi farklıydı. Hele dülgelik ve çobanlık yıl boyunca yapılan bir meslekti⁷⁶. Gurbetçileri kayıt altına alabilmek amacıyla üstünde Rusya, Romanya ve Sırbıye'ye giden ameleye mahsus ibaresi yazılı altı ay süreli onar kuruşluk pasaport verilmesi kararlaştırıldı⁷⁷. Bulgaristan ve Şarki Rumeli'ye gidenlere ise hususî tezkire verilecekti⁷⁸. Bu çerçevede tanzim edilen pasaport ve tezkireler Trabzon vilayetine gönderildi. Ocak 1909 tarihinde Trabzon vilayetine 7.700 adet ameleye mahsus pasaport, bin adet semensiz mürur tezkiresi ve 2.500 adet Bulgaristan ve Şarki Rumeli tezkiresi teslim edildi⁷⁹. Hudut boylarındaki köylerde yaşayan halka sınır değişikliği neticesi Rusya'ya terk edilen sahadaki tarla ve meralarına gidip gelmelerini sağlamak için birkaç günlük hükmü olmak ve ücretsiz verilmek üzere başka bir pasaport ihdası uygun bulundu⁸⁰.

Yurt dışına çıkmak isteyen Erzurum ve Sivas vilayetleri ile Lazistan mutasarrıflığı halkı da amele pasaportu uygulamasından istifade etmek amacıyla mülkî amirlere ardi ardına dilekçeler sunmaktaydılar. Mart 1894'de bunlara da altı ay süreli onar kuruşluk amele pasaportu verilmesi uygun görüldü⁸¹. Bununla beraber Mayıs 1894 tarihi itibarıyla halk *Rusya'ya gitme mevsimi* geldiği halde amele pasaportlarını temin edememekten yakınmaktaydı⁸². 1902-1908 yılları arasında Rize ve Erzurum yerel idarecileri sorumlulukları altındaki halkın kahir ekseriyetinin fakir olduğu gerekçesiyle imtiyazın sınırlarının Lazistan ve Erzurum'u kapsayacak şekilde genişletilmesini istediler⁸³. Bu imtiyazdan Sivashlılar da yararlanmak istedi. Dağlık olması dolayısı ile köylerinde işlerini karşılayamayan Alucralılar nafakalarını temin için resmî kurumlardan herhangi

⁷⁴ BOA, LDh, No. 1319/54: Şura-yı Devlet Mazbatası (10 KS 1310), İrade tarihi: 30 KS 1310.

⁷⁵ BOA, Dh. Mkt., No. 362/5: Sadareten Manastır Vilayetine Tezkire (30 Mart 1311).

⁷⁶ BOA, Dh. Mkt., No. 1125/66: Dahiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine (2 TS 1322).

⁷⁷ BOA, BEO. 846/63380: Sadareten Dahiliye Nezaretine Tezkire (11 Eylül 1312).

⁷⁸ BOA, Dh. Mkt, No. 2160/7 Sadarete Arz (2 KS 1314).

⁷⁹ BOA, Dh. Mkt, No. 2719/5: Trabzon Vilayetine Tezkire (10 KS 1324).

⁸⁰ BOA, Dh. Mkt, No. 2807/36: Erzurum Vilayetine Tezkire (26 Nisan 1325).

⁸¹ BOA, Dh. Mkt, No. 2160/7 Sadarete Arz (2 KS 1314).

⁸² BOA, Dh. Mkt, No. 2210/87: Dahiliye Nezaretinden Sadarete Tezkire (18 Mayıs 1315).

⁸³ BOA, Dh. Mkt., No. 2702/47: Sadarete Tezkire (30 KE 1324); BOA, Dh. Şfr, No. 375/6: Dahiliye Nezaretine Trabzon Vilayetinden Tezkire (8 KS 1322).

bir belge almaksızın İstanbul, Samsun ve Anapa taraflarına gitmekteydiler. Ülke dışına çıkmayı planlayan Alucrahıların pasaport almak için sancak merkezine gitmesi ve pasaport harçlarını karşılaması bir hayli müşküldü. Bu zorluk, kaçak olarak Anapa'ya gidilerek aşılyordu. Kaçak gidenler geri dönüşlerinde yakalandıkları takdirde kabul edilmiyorlardı. Şura-yı Devlet bunlara da altı ay müddetli onar kuruşluk pasaport verilmesini uygun buldu⁸⁴. Bu uygulamalardan anlaşıldığı kadarıyla merkezî idare bu gibi durumlarda pasaport harçlarında indirim talebini yerleşmenin nüfusu, etnik yapısı ve refah düzeyini dikkate alarak kabul veya reddediyordu⁸⁵.

Batum Osmanlı kimliğine sahip işçilerin ilk durak ve kavşak noktasıydı. Buraya gelenler daha sonra Petersburg, Odessa, Sivastopol, Moskova, Kırım, Mugilov, Berdiveç, Vilnius, Grodno, Minsk, Rostov, Yalta, Riga, Riyazan, Kefe, Kazan, Tiflis, Gence, Kiev, Varşova, Soçi, Poti, gibi şehirlere gidebiliyorlardı⁸⁶. Palgrave'in tahminine göre 1867'de Batum ve Poti yoluyla Trabzon'dan Rusya'ya gidenlerin sayısı 24 bin, başka yerlerden gidenlerle birlikte bu rakam 30 bine ulaşmaktaydı. 1872 tarihli Trabzon konsolosluk raporuna göre demiryolu inşaatı da gurbetçiler için yeni bir istihdam alanıydı. Batum'daki Osmanlı tebaası işçi sayısı 1882'de 465 iken 1897'de 11.249, 1900'de 30 bine yükselmiştir. Sadece limandaki işçi sayısı on bir bine yakındı. 1882'de Tiflis'te geçici ikamet izni alan Osmanlı tebaası kişiler vardı. Tiflis vilayetinde 4.203 erkek ve 1.305'i kadın olmak üzere toplam 5.508 Osmanlı vatandaşı vardı. Bu vilayet sınırları dahilinde yaşayan ecnebilerin %35,7'sini oluşturuyordu. İranlıların oranı ise (8.142 kişiydi) %52,8 idi⁸⁷. 1897 Rus istatistiğine göre Kars, Anapa, Kuban, Kutayis gibi Kafkas şehirlerinde 86.323 Osmanlı vatandaşı mevcuttu. Bunun 32.273'ü Ermeni'ydi⁸⁸. Balkan Savaşları esnasında seferberliğin ilan edilerek silah altına alımların hızlanması özellikle askerlik çağındaki gençlerin amele olarak Kafkaslara gitmesini hızlandırdı. Savaşın ardından geri dönen işçiler Batum'da özellikle maden sahalarında emek açığına yol açtılar⁸⁹. Bunlar etnik olarak Gürcü, Rus, Ukraynalı, Estonyalı, Ermeni, Leh, Rum, Abaza, Yahudi, Oset, Alman, Bulgar, Sırp ve Türk idi⁹⁰. Bakü de ecnebi işçilerin istihdam edildiği bir kent idi. Kentte Osmanlı kimliğine sahip işçi yok denecek kadar azdı. Burası daha ziyade İran'dan işçi çekiyordu. 1897'de Bakü'de birkaç Osmanlı işçisine karşılık 25 bin İranlı işçi mevcuttu. Söz konusu işçi ve tüccar trafiğine katılanların sayısını tespit etmek başlı başına bir sorundur. 20. yüzyılın

⁸⁴ BOA, Mv, No. 116/4; BOA, Dh. Tmk. M, No. 245/32: 1 Mart 1323 Sadarete Dahiliye Nezaretinden Tezkire.

⁸⁵ BOA, Dh. Mkt, No. 2269/90: Erzurum Vilayetine Tezkire (16 TE 1315).

⁸⁶ Bay, a.g.m., s. 34.

⁸⁷ Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878- 1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s. 47.

⁸⁸ Bay, a.g.m., s.32- 33.

⁸⁹ Bay, a.g.m., s. 27.

⁹⁰ Bay, a.g.m., s. 35.

ilk yılları itibarıyla Trabzon'dan Rusya'ya ticaret için yılda 40-50 bin kişi gitmekteydi⁹¹. Resmî işlemlerini yapıp yurt dışına çıkanların sayısı ile ilgili salnamelerde yer alan tezkire ve pasaport gelirleri bize bir fikir verebilir. *Hicri 1316 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesine* göre nakl-i mekan edenlerden 3.008 kuruş, mürur tezkiresinden 53.420 kuruş, ameleye mahsus pasaportlardan 45.960 kuruş, Bulgaristan tezkiresinden 2.120 kuruş, Şarki Rumeli tezkiresinden 80 kuruş gelir elde edilmişti. Amele pasaportu harcınının 10 kuruş olduğunu hatırlayacak olursak 1897 yılında Trabzon sancağından Rusya'ya yaklaşık 4.600 kişinin amele pasaportu ile üç bin kişinin de normal pasaportla gittiğini söyleyebiliriz⁹².

Gurbetçilerin bir kısmı köylerindeki işlerini bitirmeyi müteakip genellikle kasımdan itibaren Kafkaslara veya Karadeniz'in kuzeyine gider, üç beş ay çalışıp geri dönerdi⁹³. Zaten legal yollardan gidenlerin pasaportlarının süreleri altı aylıktı. Birkaç sene çalışanlar da vardı. Ekserisi fakir olup onar kuruşluk pasaportlarla çıkış yapıyorlardı. Süreyi geçirenler dönüşlerinde vizesiz olduklarından nakit para cezasını ödedikleri takdirde memleketlerine gidebiliyorlardı.

Trabzonlular daha ziyade Batum'a gitmeyi tercih etmekteydiler⁹⁴. Batum'a gelenlerden iş bulup barınamayanlar, mücavir alandaki bir diğer yerleşmede rızkını aramaktaydı. Bu şekilde Sohum'a gelenler vardı. Kafkaslara gelen Karadenizliler beraberlerinde getirdikleri tohumlarla Batum, Sohum, Kutayis ve Tiflis'te tütün ziraatının başlaması ve gelişmesine zemin hazırladılar⁹⁵. 20. yüzyılın başında Sohum'da tütün tarımının başlaması Karadeniz sahillerinden Sohum'a göçü tetikledi. Buradaki tütün çiftliklerinde en az 70, 80 amele istihdam edilmekteydi. Buraya çalıştırılmak üzere Of ve Sürmene'den toplanan 9-15 yaş grubundaki çocuklar götürülüyordu. Tütün işçileri sözde Türkiye'deki meslektaşlarından daha yüksek bir ücret alıyorlardı. Erkek işçinin ücreti kadın ve çocuk ücretinden daha yüksekti. Çiftliklerde 8-10 ay kadar çalıştırdıktan sonra ekserisi istihkakları tesviye edilmeksizin kapının önüne konuyordu. Söz konusu çocuklar kahve köşelerinde sürünmekte ve çareyi gayrimeşru işler yapmakta buluyorlardı. Bu nedenle 15 yaş altına amele pasaportu verilmemesine hükmedildi. Bu karar sorunu daha da büyüttü. Çocuk işçiler yasal olmayan yollardan Batum'a götürülür oldu⁹⁶.

Tiflis Şehbenderlik kayıtlarına göre Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'dan Gürcistan'a yasal ve illegal yollardan gelenler vardı. Bunlardan ticaretle meşgul olanlar Kafkasya, Kuban, Don, Harkuz eyaletlerine kadar yolculuk ediyorlardı.

⁹¹ Bay, *a.g.m.*, s. 36.

⁹² *Hicri 1316 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁹³ BOA, Dh. Tmık. M., No. 240/41: Sivas Vilayetinden Alınan Şifre Tel (11 TS 1302).

⁹⁴ BOA, Dh. Şfr. No. 239/1: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Telgraf (19 Temmuz 1315).

⁹⁵ Tanrıverdi, *a.g.t.*, s. 87.

⁹⁶ Bay, *a.g.m.*, s.32- 33.

Yol esnasında veya ikamet ettikleri şehirlerde Rus yetkililer pasaportlarını kontrol etmek istiyordu. Bu gibiler sorunlarını aşabilmek adına şebenderlikten tabiiyet ilmühaberi talep ediyorlardı. Buradaki Osmanlı vatandaşı işçilerin bir kısmı yasal yollardan gelirken bir kısmı da firari idi. Kaçak gelenlerin şehirlerde barınmaları bir hayli zordu. Çünkü Rus güvenlik kuvvetleri tarafından tespiti halinde tutuklanmaktaydılar. Belki de bu sebeple illegal yollardan gelenler kırsalda iş bulup çalışmayı tercih etmişlerdir. Örneğin 1887 yılında Sivas'ın Hamidiye kazasından kaçak olarak Sohum'a gelen üç Ermeni şehirden uzak dere aralarında tütün tarlalarında çalışmışlardır. Dönüş Batum üzerinden vapur veya kayıklarla Trabzon, Ordu veya Giresun sahillerine ulaşmaya çalışmak şeklinde olmaktaydı. Osmanlı sahillerine çıkmayı başaranlardan yakalananlar iade edilmekteydi. Bir keresinde 30 kadar Trabzonlu ve Bayburtlu ile 30 Ermeni yakalanmış ve bunlar Rus makamlarına haber verilmeksizin Batum'un gözden uzak sahillerine bırakılmışlardı. Durumdan haberdar olan Babîâli bu gibilerin protokol istenerek Rus yetkililere teslim edilmesini istemiştir⁹⁷. Osmanlı sahillerinde Türk güvenlik elemanlarını atlatmayı başaranlar ise bir süre saklanmakta ve daha sonra köylerine dönmekteydiler. Bu gibiler tespit edildiğinde gerek kendi ve gerekse akrabalarının evleri aranmakta ve yasak bir şey bulunduğu takdirde tutuklanmaktaydılar.

Trabzonlu gurbetçiler Romanya'ya da gidiyorlardı. Romanya'da da iklim dayalı tarım yapılmaktaydı. Romanya zaman zaman kuraklık ile karşı karşıya kalmaktaydı. Bu ise ülke genelinde ekonomik krize sebebiyet vermekteydi. Rumen idaresi bu gibi durumlarda kendi halkının bu krizi kolay atlattığı amacıyla etkin tedbirler almaktaydı. Bu tedbirlerden birisi de ecnebilerin iş akitlerini feshetmekti. 1899 yılında Romanya'da ziraî ve iktisadî buhran çıkınca Rumen idaresi ülke dahilindeki ecnebi amelenin miktarını azaltmaya karar verdi. Bu kararı tabiiyet tezkiresi olmayanlar ile herhangi bir işte çalışmayan ecnebi ameleleri memleketlerine iade ederek uygulamaya başladı. Romanya'daki mevcut Osmanlı tebaası amelenin ekserisi Trabzon ahalisindendi. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti bu ortamda Trabzon'dan Romanya'ya gitmek isteyenlere amele pasaportu verilmemesini Trabzon vilayeti yetkililerinden istedi⁹⁸. Trabzonlular bu tür kısıtlamalarla sık sık karşılaşır. Örneğin 1904 yılında Romanya'da rekoltenin düşük olması üzerine kraliyet idaresi ülkede herhangi bir kıtlık yaşanması ihtimaline yer vermemek için mısır ve buğday ihracını yasaklamıştı. İhracatın yasak edilmesi Rumen limanlarındaki işçi istihdamını yok mesabesine getirdi. Rumen limanlarındaki Osmanlı amelesinin kahir ekseriyeti Trabzonlu olup günlük ihtiyaçlarını teminden acizdiler. Bu işçiler ihtiyaçlarının Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasını istediler. Sünne Türk

⁹⁷ BOA, Dh. Şfr. No. 282/87: Dahiliye Nezaretine Tezkire.

⁹⁸ BOA, Dh. Mkt, No. 2243/29: Dahiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine Tezkire (21 Ağustos 1315).

Şehbenderlik yetkilileri bu ortamda Trabzon'dan Romanya'ya çalışmak amacıyla gelmek isteyen gurbetçilere en azından Haziran 1905'e kadar sekiz ay süreyle pasaport verilmemesini ister⁹⁹. Zaten Rumen idaresi de ülkeye ecnebi ameale girişini yasaklamıştı¹⁰⁰. Romanya'ya iaşesini temin için gelenler burada da işsiz kalabilmekteydiler. Bu gibiler geçimlerini temin için başka bir ecnebi ülkeye gitmeye çalıştılar¹⁰¹.

Trabzonlu gurbetçilerin gittikleri ülkelerden birisi de Bulgaristan'dır. Bulgaristan'da Osmanlı tebaasından olup firar eden Ermeniler de mevcuttu. Bunlar limanlarda, istasyonlarda hamallık yapmak suretiyle geçimlerini temin etmekteydiler. 1899 yılında Bulgaristan'da meydana gelen kuraklık ekonomik buhranı beraberinde getirmiş ve iş alanı daralmıştı. Bulgarlar firari Ermenileri ülkeyi terk etmeleri için şiddete başvurdu. Söz konusu baskı ve şiddet sonucu Ermeniler çareyi Rusya topraklarına göç etmekte bulacaktır¹⁰².

Rusya'da zaman zaman kuraklık, kıtlık veya siyasî karışıklıklar meydana gelmekteydi. Bu işsizliği gündeme getirmekteydi. İşsiz kalan yerlilerin kıskırtmasıyla yabancı düşmanlığı şiddetlenmekte, hatta çatışmalar çıkabilmekteydi. Özellikle Türklerle Ermeniler arasında. İki unsur arasındaki çatışmaları Anadolu ve Azerbaycan'daki olaylar da tetikleyebilmiştir. 1896'da başta Trabzon olmak üzere Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde Ermenilerin gerçekleştirdiği tedhiş hadiseleri¹⁰³ Batum'daki Ermenilerin de hareketlenmesine ve Müslümanlara karşı tazyik ve saldırıya geçmesine sebebiyet vermiştir. Batum ve havalisindeki demiryolları ve fabrikalarda istihdam edilen pek çok Osmanlı vatandaşı Van, Muş ve Erzurumlu Ermeni işçi komiteler tarafından silahlandırılmıştır. Silahlanan Ermeniler sınırdan aşarak gruplar halinde Erzurum vilayeti topraklarına sızmışlardır¹⁰⁴.

1905 ihtilali Rus şehirlerinde grevlere ve etnik çatışmalara sebebiyet vermişti. Hocabey limanında geçimini temin eden Osmanlı tebaası hamallar, yerli amelenin grev yapması münasebetiyle işsiz kalmış ve muhtaç bir konuma düşmüşlerdi. Bunlardan 40 kişi Türk şehbenderliğinden yardım talep etmiştir. Şehbenderlik zorlukları aşmak adına bunları memleketlerine iade etmeyi planlamıştır. Ancak geri dönebilmeleri için birikmiş kira borçlarını ödemek zorundaydılar¹⁰⁵. 1905 hadiseleri Kafkasya'daki yerleşmeleri de olumsuz etkileyecektir. Yerleşmelerde karışıklığın yanı sıra şekavet de yaygınlaşacaktır. Bu

⁹⁹ BOA, Hr. Id. No. 28/76: Dahiliye Nezaretine Tezkire 10 TS 1320.

¹⁰⁰ BOA, Hr. Id. No. 28/22.

¹⁰¹ BOA, A.Mkt.Mhm, No. 534/42: Sadarete Hariciye Nezareti Tezkiresi. (25 Haziran 1311).

¹⁰² BOA, Y.Prk. Mk. 9/50: Komiserlik Makamına (30 TS 1315) Komiserlik İkinci Katibi Muavini Naibinin Tezkiresi.

¹⁰³ 30 Eylül 1311 tarihli Trabzon Vilayeti takririne göre Trabzon'da meydana gelen arbedede 182 Ermeni ötürken 21 Ermeni yaralanmıştır. Müslüman ahalden de 11 kişi ölmüş 25 kişi yaralanmıştır. Ayrıca bir asker de yaralanmıştır BOA, Y.Prk., No. 32/114.

¹⁰⁴ BOA, Y.Prk.Um, No. 32/114: Trabzon Vilayetinden Telgraf (6 Temmuz 1311).

¹⁰⁵ BOA, BEO, No. Hariciye Nezaretinden Sadarete Tezkire (5 Temmuz 1322).

karışıklıklarda Osmanlı tebaasından da katledilenler olmuştur. Katliamların çoğunu Ermeniler gerçekleştirmişti. Bu ortamda 300 Osmanlı vatandaşı can güvenliklerini sağlamak amacıyla şehbenderlik binasına sığınmış ve Türk diplomatlarından yardım istemiştir¹⁰⁶. Öte yandan amelenin grev kararı üzerine hükümet Batum'daki büyük fabrikaları kapatmış ve 1700 amele işsiz kalmıştı. Bu ise şehrin asayişini tehdit eder bir durumdu. Bu ortamda Müslümanlar ile Ermeniler arasında da her an bir çatışmanın çıkması beklenmekteydi. Belirtmek gerekirse Erivan'da Müslümanlara yönelik Ermeni saldırıları devam etmekte olup yaralananlar ve katledilenler vardı¹⁰⁷. Batum Şehbenderliği bu ortamda Batum'da çalışma ortamının bozulduğunu, muhtemel bir mağduriyeti önlemek adına Trabzon'dan Kafkaslara yönelik işçi geçişlerinin durdurulmasını istedi.

Batum Osmanlı Şehbenderi çatışma ortamında zarar görmemeleri için geçici bir süre gurbetçi adaylarına sınır kapılarından geçiş izni verilmemesini ister. Bunun üzerine Trabzon vilayeti Nisan 1905'de Batum'a amele gidiş işlemlerini durdurdu¹⁰⁸. Kafkasya'da işsiz kalan ve fakrî zaruret içerisinde bulunan Osmanlı vatandaşı gurbetçileri Sohum, Kerç, Poti ve Batum iskelelerinden alıp Trabzon, Erzurum ve Canik'e sevki için vapur tahsis edildi¹⁰⁹. Şehbenderlikler çalışma barışı sağlandığı veya işçilerin istihdam imkanı bulması durumunda yasağın kaldırılması hususunda Osmanlı makamları nezdinde teşebbüse geçiyordu. Örneğin, Batum dahilinde bir çok maden ocağı bulunmaktaydı. Buradaki işçilerin çoğu Trabzonlu idi. Karışıklıklar üzerine ocaklardaki üretim durmuş, işçi dağılmıştı. Ancak ortalık durulup bölgede kamu güvenliği temin edilince Batum şehbenderliği 27 Şubat 1906 tarihli yazı ile maden ocaklarında çalışanların işlerinin başlarına dönebileceğini belirtir. Aynı tarihlerde şehirdeki fabrikaların henüz kapalı olması ve vapurların limana uğramaması hasebiyle kendilerine bir iş bulamayacaklarından dolayı hamalların gelmemesini ikaz eder¹¹⁰.

Kafkaslarda 1906'da tütün rekoltesi çok düşük olmuştu. Geçimini tütün ameleliği ile sağlayanlar açıkta kaldı. Hasadın yok hükmünde olması Karadeniz'de faaliyet gösteren kumpanyaları da olumsuz yönde etkiledi. Rusya Hocabey'e kadarki sahil postalarının seferlerini iptal etti. İşsizlik Kafkasya'da genel asa-

¹⁰⁶ BOA, BEO, No. 2524/ 189293: Hariciye Nezaretine Batum Şehbenderliğinden Telgraf 28 Şubat 1905.

¹⁰⁷ BOA, BEO, No. 2524/189293: Hariciye Nezaretine 5 Mart 1905 Tarihli Batum Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine 5 Mart 1905 Tarihli Telgraf.

¹⁰⁸ BOA, Dh. Tmık, No. 193/37: Trabzon ve Sadaret arasındaki yazışmalar (Mart, Nisan 1321); BEO, No. 2516/188693: Hariciye Nezaretinden Sadarete (16 Şubat 1321); BOA, BEO, No. 1556/191675: Trabzon Vilayetine Şifre Tel (7 Nisan 1321); BEO, No. 2521/ 189023: Trabzon Vilayetinden Tel (22 Şubat 1320.).

¹⁰⁹ BOA, BEO, No. 2721/204017: Bahriye Nezaretine Tezkire (2 KE 1321).

¹¹⁰ BOA, Dh. Tmık, M, No. 211/8: Hariciye Nezaretine 27 Şubat 1906 tarihli Batum Şehbenderliğinin Yazısı.

yişin bozulmasına sebebiyet verdi¹¹¹. Batum Şehbenderliği Osmanlı makamlarından bu durumun tütün tarlalarında çalışmak gayesiyle gelmek isteyen ameleye duyurulmasını istedi. Duyuruya rağmen tütün amelesi Trabzon'dan Batum'a gitmeye devam etti. Tütün işçileri çiftlik sahiplerinden talep gelmeyince Batum'da amele pazarında iş aradılar. Yaklaşık bir ay kadar Batum'da barınmaya çalışan Osmanlı amelesi sonunda çaresiz dönme kararı aldı. İçlerinde çoğu bekleme sürecinde barındığı kahvehane sahibine borçlanmıştı. Borçlarını ödeyebilmek için işlerin açılmasını beklediler. Bu şekilde kahvehane köşelerinde sürünenlerin sayısı Haziran 1906'da 800 kişiye yükselmişti¹¹².

Bunun üzerine ilgili şehirlerdeki Türk şehbenderlikleri Türk hariciyesinden karışıklıklar sona ermeden özellikle amelelik yapmak amacıyla gelecek olanlara engel olunmasını istedi. Sadece tüccar ve emlak sahiplerinin giriş çıkışına izin verilecekti¹¹³. Bu yasağa özellikle Rize Mutasarrıflığı şiddetle karşı çıkar. Mutasarrıflık yazısına göre bölge ahalişi hemen umumiyetle Rusya'nın muhtelif şehirlerinde ticaret ve zanaatkârlıkla maişetini temin etmekteydiler. Amele pasaportunun verilmemesi durumunda halk geçim sıkıntısına düşecek ve sınırda firar hadiseleri artacaktı. Mevcut güvenlik kuvvetleri ile muhtemel firar hadiselerini önlemek mümkün görülmez. Mutasarrıflık çözümü amele pasaportunun verilmesinde bulur¹¹⁴.

Osmanlı tebaasından olup kesin yerleşmek amacıyla yasal veya yasal olmayan yollardan göç eden veya gurbetçi olarak giden Ermeniler mevcuttu. Kaynaklardan göçmen ve gurbetçi Ermenilerin sayılarını net olarak tespit etme imkanımız bulunmamaktadır. 1899 yılında Rusya'nın iade etmeyi düşündüğü Ermenilerin miktarı on bin kişiydi. Rusya 1899 yılından itibaren Osmanlı vatandaşlarını 200'er kişilik gruplar halinde Türkiye'ye iade edeceğini bildirdi. İade edileceği öğrenilen Ermenilerin ekserisi Vanlıydı. Van mülki yetkililerine göre bunların kabul edilip memleketlerine yerleştirilmesi kış şartlarında maddî açıdan imkansızdı. Bu nedenle iade işleminin iki ay ertelenmesi için diplomatik teşebbüste bulunulması zorunlu görülür¹¹⁵. Vilayetin bu tavrına karşı merkezi idare Rusya'nın iade edeceği Ermenilerin kabul edilmesine taraftar değildi. Erzurum Vilayetine çekilen 28 Mart- 7 Nisan 1899 tarihli tellerle söz konusu Ermenilerin kesinlikle kabul edilmemesi talimatı verilir. 10 Ekim 1900 tarihli şifre telden anlaşıldığı kadarıyla Mutasarrıflık tarafından herhangi bir Ermeni'nin kabul işlemi yapılmamıştır¹¹⁶.

¹¹¹ BOA, Dh. Tmık. M. No. 240/41: Batum Baş Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine Tezkire (12 Haziran 1906).

¹¹² BOA, Dh. Tmık. M., No. 240/41: Batum Baş Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretine Tezkire (12 Haziran 1906).

¹¹³ BOA, Dh. Tmık. M, No. 240/41: Trabzon ve Sivas Vilayetlerine (18 KE 1322).

¹¹⁴ BOA, Dh. Tmık. M., No. 240/41: Trabzon Vilayetinden Alınan Tel (8 KS 1322)

¹¹⁵ BOA, Dh. Tmık. M. No. 67/67: Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Mustacel Tel (15 Mart 1315).

¹¹⁶ BOA, Dh. Tmık. M, No. 96/18: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tel (20 Eylül 1316).

Rusya'nın deniz yoluyla gönderdiği Ermeniler verilen talimat doğrultusunda Trabzon gümrük yetkililerince kabul edilmiyorlardı. Bunlardan mümkün olanlar iade edilirken, mümkün olmayanlar tevkif edilmekte veya kefalete bağlanmaktaydı. Bulgaristan ve memalik-i şahanedan Trabzon'a gelen Ermeniler beraberlerinde güvenlik elemanları olduğu halde memleketlerine sevk edilmişlerdir. Ancak söz konusu vilayetlerin mülki amirlerince kabul edilmeyerek geri çevriliyorlardı. Örneğin Kasım 1899'da Erzurum, Bitlis ve Vanlı 200'ü aşkın Ermeni Erzurum vilayetince geri çevrildi¹¹⁷. Memleketine dönüşten ümidini kesmiş olan Ermeniler muhtemelen ailelerini yanlarına davet etmişlerdi. Neticede Trabzon kasabasında Ermeni nüfus arttı. Vilayet yetkililerinin düşüncesine göre Trabzon kasabası bu gidişle *Ermeni cemiyetgahı* olacaktı¹¹⁸. Öte yandan bu işsiz güçsüz Ermenilerin işe sorunu gündeme geldi. Ermeni kilisesi Trabzon'da biriken Ermenileri işe etmekten aciz olduğunu bildirdi¹¹⁹. Trabzon vilayeti yetkilileri şehirdeki yabancı Ermenilerin izdihamından dolayı pek müşkül bir durumda olup bu durum karşısında yapılacak işlemi soruyordu¹²⁰.

Mülki idareciler Trabzon vilayeti halkının kahir ekseriyetinin her sene Rusya'ya giderek rençperlik ve amelelik suretiyle geçimlerini temin ettiğini, yasak uygulanır ve pasaport verilmez ise gayri yasal yollardan gitmeye çalışacaklarını beyan ettiler. Vilayet yetkililerine göre bunların karadan veya sahilden gitmelerine engel olmak mümkün değildi. Netice itibarıyla Ermenilerden gayri müracaat edenlere pasaport verilmesi hususu vilayetlere tebliğ edildi¹²¹. Aynı tarihlerde Batum havalisinde çoğunluğu erbab-ı *fesat* olmak üzere yaklaşık on bin Osmanlı kimliğine sahip Ermeni mevcuttu. Bunun yarısı pasaportsuzdu. Pasaportsuz olanlar çözümü Osmanlı tezkiresi veya şehbenderliklerden temin ettikleri ikamet tezkiresine sahip olmakta bulmuşlardı. Rus makamları şehbenderliğe bu tezkireleri tanımayacaklarını ve pasaportu olmayanları Osmanlı, İran vatandaşı ayırımı yapmaksızın sınır dışı edeceklerini bildirdiler. Pasaport uygulamasına geçmek için verilen mühlet nisanda doluyordu. Rusya bu tarihten itibaren pasaportsuz olanları sınır dışı etme kararı aldı. Babıâli bu kararın tatbik edilmemesi için Türk sefreti vasıtasıyla Rusya nezdinde diplomatik teşebbüste bulundu¹²².

Rusya Ağustos 1909'da da Osmanlı vatandaşı ameleleri sınır dışı etme kararı almıştır. Bu karar üzerine Kefe kentinde tevkif edilen Osmanlı vatandaşlarının üzerlerindeki paralara el konmuş ve kendilerine birer ilmühaber verilmiştir. Bundan sonra vapurlara bindirilerek Trabzon'a sevk edilmişlerdir. El

¹¹⁷ BOA, Dh. Tmk. M, No. 78/4: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine (7 TS 1315).

¹¹⁸ BOA, Dh. Şfr, No. 239/48: Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Telgraf (28 Temmuz 1315).

¹¹⁹ BOA, Dh. Şfr., No. 241/87: Trabzon Vilayeti Tezkiresi (2 TE 1315)

¹²⁰ BOA, Dh. Şfr., No. 241/87: Trabzon Vilayeti Tezkiresi (2 TE 1315)

¹²¹ BOA, BEO. 3003/ 225174: Dahiye Nezaretine Tezkire. (3 Şubat 1322)

¹²² BOA, Mv, No. 109/17: 2 M 1322 tarihli karar.

konan paralar Batum şebenderliği vasıtasıyla ilgililere ulaştırılma yoluna gidilmiştir¹²³.

Kafkaslara ve Karadeniz'in kuzeyine amelelik için gidenler hamal ve liman işçiliğinde veya tarım işçiliğinde istihdam edildiler. Bunların bir kısmı zamanla bakkal, fırın ve kahvehane işletmeciliğine başladı. Osmanlı vatandaşının iş yeri açtığı şehirler Batum, Sohum, Soçi, Kerson, Yalta, Sivastapol, Kutaisi idi. Esnafın ve tüccarların çoğu Rize, Trabzon, Hemşin, Pazar, Mapavi, Ardeşen, Yomralı idi. Batum'dakiler genellikle kıraathane, gazino ve pastane, attariye, bakkal ve lokanta işletiyorlardı. Batum'un kırsalında yarıcılıkla tütün ve meyve-sebze yetiştiriciliği yapan pek çok Osmanlı vatandaşı vardı. Söz konusu Osmanlı vatandaşları kazançlarından bir kısmını biriktirip memleketine aktarırken, yerli zanaatkâr, esnaf ve müteşebbislerle rekabet ediyorlardı. Deyim yerindeyse Trabzon ekmeği Dağıstan ve Kafkaslara ihraç edildi¹²⁴.

Rusya genel savaş çıkınca cephe gerisinin güvenliğini temin etme iddiası ile Osmanlı vatandaşı Türklerin mal varlıklarına el koyarak kendilerini Moskova'nın güneyindeki Kaluga şehrindeki kampa sürgün etti. Kırım'daki Osmanlı vatandaşları Tambov ve Borisoglebsk'e sürüldüler. Asya'nın doğu ucundakiler uzun yolları göze alarak Japon hâkimiyetindeki topraklara ulaşmaya çalıştılar. İşçi olarak Rusya'ya gidenlerin bir kısmı orada evlendi. Sahil kesimine gelen Rus gelinlerin bir kısmı zamanla geri döndü¹²⁵. Savaş sebebiyle kamplara gönderilen veya Türkiye'ye dönmeyi başaranlar orada bıraktıkları mal ve mülklerinin tazmin edilmesi için Trabzon vilayeti nezdinde teşebbüse geçtiler. Rus hükümeti tarafından zapt ve müsadere edilen ev ve eşyasına karşılık Trabzon Yomra nahiyesinden bir kişi terk ettiği mal ve mülklerinin değerinin 260.335 kuruş olduğunu ve tazmin edilmesini istiyordu¹²⁶.

Sonuç

Trabzon dahilindeki yerleşmeler genellikle vadi içlerinde yamaçlarda kurulmuştur. Diğer yerleşmeler ile bağlantı iskele ve pazar mevkileri vasıtasıyla sağlanıyordu. Zaman içerisinde nüfusu artan aileler tasarruflarındaki toprakla veya mevcut imkanları ile geçimlerini temin edemez oldular. Geçim sıkıntısı çekenlerden müteşebbis ruhlu olanlar köyü terk etmeden bağlı olduğu pazarda veya iskelede zanaatkârlık veya esnafılık yapmaya başladı. Bu durum özellikle sahil yerleşmelerinin ortaya çıkmasına ve zamanla büyümesine vesile oldu. Vilayet merkezi Trabzon'a gidenler de vardı. Keza Tanzimat öncesinde Trabzonlu gençler için askerlik ve denizcilik de bir alternatifti. Devlet vilayet

¹²³ BOA, Dh. Mkt, No. 2915/29: Dahiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine (18 Ağustos 1325).

¹²⁴ H. 1319 Trabzon Vilayeti Salnamesi, s. 38.

¹²⁵ Bay, a.g.m., s. 38-46.

¹²⁶ BOA, Dh. İ. Um, No. 84/2- 37; 84/2- 39; Trabzon Vilayetine Tezkire; BOA, Dh.İ.Um, No. 84/2-38: Trabzon Vilayetine Tezkire; Trabzon Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Tezkire (19 KS 1331.)

dahilinde topladığı gençleri Kuzey Afrika’da asker, tersane ve donanmada işçi olarak istihdam etti.. Keza kamu inşaatlarında da bölge halkından işgücü olarak istifade edilmiştir. Örneğin 18. yüzyılda Kafkasya’da kale inşa ve onarım faaliyetleri için Trabzon ve havalisinden usta ve amele toplanmıştır¹²⁷.

Tanzimat ile birlikte gurbetçilik vilayet dahilinde yaygınlaşacaktır. Memaliki şahanenin hemen her bölgesine gittikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber İstanbul, Canik tercih edilen mekânlardı. İş imkânının olması dolayısıyla Osmanlı sınırları dışında kalan Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan şehirleri ve kırsalı da Trabzonluları çeken yerler arasındaydı.

Kafkaslara ve Kırım’a yılda yaklaşık on beş bin Osmanlı vatandaşı amele olarak gitmekteydi. Ticari maksatla gidenlerin sayısı yıllık 50 bine yaklaşmaktaydı. Bunlar çiftliklerin yanı sıra liman kentlerinde, kayıkçılık, hamallık, maden ocaklarında amelelik yapmaktaydılar. Demiryolu ve liman inşaatı gibi faaliyetlerin olduğu dönemlerde gurbetçi sayısının arttığını tespit edebilmekteyiz. Rus istatistiğine göre 1897’de Kars, Anapa, Kuban ve Kutayis yerleşmelerinde ve mücavir alanlarında toplam 85 bin Osmanlı tebaası vardı. Bunlar geçici olarak buralara gidip çalışıyorlardı. Zaten kendilerine verilen amele pasaportunun süresi altı aydı. Trabzonlular buralarda kuraklık, kıtlık, ihtilal, etnik milliyetçilik gibi çeşitli sorunlarla da karşı karşıya kalmışlardır.

KAYNAKLAR

1-Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

A.Mkt.Mhm., A.Mkt.Nzd., BEO., Dh. İ. Um., Dh. Mkt., Dh. Mui., Dh. Şfr., Dh. Tmık., Hr. Id., Hr. Im., İ.Dh., İ.Hus., İ. Mms., Mv., Mvl., YA. Hus., Y.Mtv., Y.Prk., Y.Prk.Ask., Y.Prk. Dh., Y.Prk. Mk., Y.Prk.Um., Y.Prk.Zb.

2-Kaynak ve Araştırmalar

Altın Yaprak, 15, 17, Bafra 1936, s. 6-7.

AUGUSTINOS, *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evcı, Ankara 2013.

BEYRU, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2001.

DEMİREL, Derya, *Siroz Sancağı’nın Sosyo- Ekonomik Yapısı (1876- 1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2016.

EMECEN, Feridun, “Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, Trabzon 2006, s. 45- 54.

¹²⁷ Zübeyde Güneş Yağcı, “18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayri Müslimler ve Kafkasya’ya Gönderilen Ermeni Ameleler”, *Ermeni Araştırmaları*, 2/7, (2002), s. 45- 46.

Hicri 1311 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

Hicri 1313 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

Hicri 1316 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi

Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

Hilmi, *Adana Ziraat Amelesi*, Adana 1341.

GÜRAN, Tevfik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014.

KALA, Eyüp Sabri, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam*, (1830-1920), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

KIRPIK, Güray, “Osmanlı’da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri”, *Hakış Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2/3 (2013), s. 222- 233.

KOCABIYIK, Fatma Gamze, *112 Numaralı Foça Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2009, s. 35, 54.

KOÇ, Yıldırım, “ II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki ve Osmanlı İşçi Sınıfı”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 233, (Kasım 2013), s. 1-5.

MAKAL, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850- 1920*, Ankara 1997.

NACAR, Can, 20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti”, *Kebikeç*, 41, (2016), s. 51- 66.

NACAR, Can, “Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin’de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2017), s. 71- 94.

ÖZBAY, Rahmi Deniz, *19. Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

ÖZGÜN, Cihan, “Batı Anadolu’da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, (Yaz 2012), s. 319- 331.

ŞEKER, Cengiz, *İstanbul Ahkâm ve Atık Şikâyet Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul’a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*, Basılmamış doktora tezi, İstanbul 2007.

ŞİMŞEK, Eyüp, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesinden Rusya’ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Gözlemler”, *AÜ. DTCF Dergisi*, S. 241- 271.

TANRIVERDİ, Mustafa, *Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878- 1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

USTA, Veysel, *Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, “18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayri Müslimler ve Kafkasya’ya Gönderilen Ermeni Ameleler”, *Ermeni Araştırmaları*, 2/7, (2002), (s. 41- 54), s. 45- 46.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, Mustafa Akkaya, “Üsküdar Bekâr Odaları”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu* 7, c. I, İstanbul 2012, s. 284- 295.

YILMAZ, Özgür, “Trabzon’da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804- 1895)”, *Mavi Atlas*, 5/1, 2017, s. 172- 200.